

АТВЕРДЖЕНО
Наказ Вищого навчального закладу
Укоопспілки «Полтавський
університет економіки і торгівлі»
08 липня 2015 року № 152-Н
Форма № П-4.04

***ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»***

Факультет харчових технологій, готельно-ресторанного
та туристичного бізнесу
Форма навчання денна
(денна, заочна, заочно-дистанційна)

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

Допускається до захисту
Завідувач кафедри

_____ Г. П. Скляр
(підпис, ініціали та прізвище)

« ____ » _____ 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

***на тему: «Рекреаційно-туристичний потенціал Запорізької області:
структура, сучасний стан та перспективи використання»***

***зі спеціальності 242 «Туризм»
освітня програма «Туризм» ступеня бакалавра***

Виконавець роботи Сіваєва Марія Андріївна
(прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Науковий керівник к. е. н., Карпенко Юрій Вікторович
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Полтава – 2020

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ	5
1.1 Сутність поняття та компонентний склад рекреаційно- туристичного потенціалу регіону	5
1.2 Сучасні методичні підходи до оцінювання рекреаційно- туристичного потенціалу території	14
1.3 Передумови та чинники формування рекреаційно- туристичного потенціалу в регіоні	24
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ	35
2.1 Природні ресурси Запорізької області як чинник її туристичної привабливості	35
2.2 Історико-культурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області	46
2.3 Інфраструктурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області	65
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76
ДОДАТКИ	85

ВСТУП

Україна володіє суттєвим рекреаційно-туристичним потенціалом, займаючи одне з провідних місць у Європі за рівнем забезпеченості цінними природними лікувальними та історико-культурними ресурсами, що викликають значний інтерес у вітчизняних та іноземних туристів. Так, загальна площа природних комплексів, придатних для рекреації і туризму. Українські природні ландшафти загалом характеризуються високим рівнем естетичної цінності, що задовольняє потреби туристів. Однак, володіючи значним природно-ресурсним потенціалом, Україна не використовує його належним чином для інтенсифікації розвитку рекреації та туристичного сектору економіки. Загострення екологічної ситуації, зростання популярності ідей охорони навколишнього середовища та підвищення якості життя населення зумовлюють актуальність дослідження проблеми такого багатостороннього явища, як рекреація.

Проблематиці дослідження рекреаційно-туристичного потенціалу приділялено увагу в працях вітчизняних дослідників. Серед них, зокрема Бейдик О. О., Горин Г. В., Давиденко І. В., Данільчук В. Ф., Даценко Л. М., Дащук Ю. Є., Зайцева В. М Котенко Т. М., Краєвська А. С., Мацола В. І., Мікловда В. П., Потишняк О. М., Руденко В. П., Самко О. О., Січко С. М., Смаль І. В., Черчик Л. М., Шабардіна Ю. В. та інші. Проте недостатньо висвітлена проблематика комплексного дослідження рекреаційно-туристичних ресурсів окремих регіонів, що зумовило вибір теми роботи.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасного стану рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області та обґрунтування концептуальних засад його подальшого розвитку.

Досягнення та реалізація поставленої у кваліфікаційній роботі мети потребує вирішення таких завдань:

- дослідження сутності поняття та компонентного складу

рекреаційно-туристичного потенціалу регіону;

- з'ясування сучасних методичних підходів до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу території;
- дослідження передумов та чинників формування рекреаційно-туристичного потенціалу регіону;
- характеристики природних ресурсів Запорізької області;
- аналізу історико-культурної компоненти рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області;
- дослідження інфраструктурної компоненти рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є процеси розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області.

Предметом дослідження є теоретико-методичні та практичні аспекти розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу.

У роботі використано такі загальнонаукові методи дослідження, як дедукція, індукція, аналіз, синтез та узагальнення.

Для теоретичного висвітлення проблематики використовувалися друковані та електронні видання закордонних та вітчизняних науковців, законодавчі та нормативні акти, методичні рекомендації, матеріали Державного комітету статистики України та дані офіційних веб-сайтів.

Результати дослідження доповідались на кафедральному круглому столі студентів та аспірантів «Туризм і молодь – 2019» (м. Полтава, 19 листопада 2019 р.), який проводився у Вищому навчальному закладі Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Запропоновані у роботі теоретичні рекомендації формують концептуальні засади регіонального розвитку рекреаційно-туристичної діяльності у регіоні. Практична значимість роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані для підвищення ефективності господарської діяльності підприємств сфери туризму Запорізької області.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ

1.1 Сутність поняття та компонентний склад рекреаційно-туристичного потенціалу регіону

Рекреаційно-туристична сфера економіки є одним із напрямків господарської діяльності, що сприяє стабілізації соціально-економічного розвитку держави та регіонів. Розвиток і промоція рекреаційно-туристичного потенціалу регіону є пріоритетним завданням регіональної політики, а ефективне його використання, подальше формування та відновлення – одним із основних завдань діяльності органів місцевого самоврядування та виконавчої влади.

Термін «потенціал» (від лат. *potentia*) в економічній літературі – це можливості, наявні сили, запаси, що можуть бути використані; інтегровані можливості окремої особи, суспільства в цілому, у певній галузі чи сфері діяльності [74; 75]. Термін «потенціал» використовується у багатьох дисциплінах, зокрема таких, як математика, фізика, хімія, біологія, екологія, економіка, фізична географія, демографія, культурологія тощо.

Термін «рекреаційно-ресурсний потенціал» або його скорочений варіант «рекреаційний потенціал» (від лат. *recreation* – відновлення сил, і *potentia* – сила) було введено в наукову думку М. Ф. Реймерсом та О. В. Яблоковим на початку 80-х років XX ст. У праці «Словарь терминов и понятий, связанных с охраной живой природы» вони вперше дали визначення поняття рекреаційний потенціал «...як один з показників природного потенціалу, що відображає ступінь спроможності природної території чинити на людину позитивний фізичний, психічний і соціально-психологічний вплив під час відпочинку» [54, с. 47]. Географічний словник трактує поняття «рекреаційний потенціал» як «наявність рекреаційних

ресурсів, які використовуються для задоволення потреб постійного і тимчасового населення у відпочинку та оздоровленні».

Еволюція визначення поняття «рекреаційний потенціал» у сучасному її трактуванні пройшла кілька етапів: від початкового розвитку в рамках екологічних, географічних та економічних знань до всебічних системних досліджень і підходів, що поєднують зусилля вчених різних галузей наукового пізнання: рекреаційної географії, рекреалогії, географії туризму, туризмології та регіональної економіки (табл. 1.1.1).

Таблиця 1.1.1

Еволюція визначення поняття «рекреаційний потенціал»
в економічній науці [11, с. 190]

Етап	Дії	Види потенціалу	Підхід
I етап кін. 80-х XX ст.	Формування поняття «рекреаційний потенціал» в економічній науці	– рекреаційний потенціал – природний рекреаційний потенціал – природно-ресурсний потенціал	Ресурсно-екологічний
II етап кін. 80-х – сер.90-х XX ст.	Використання поняття «рекреаційний потенціал» на мезорівні	– потенціал рекреаційної галузі	Ресурсно-виробничий
III етап сер. 90-х – кін. 90-х XX ст.	Поширення поняття «рекреаційний потенціал» на регіональному рівні	– рекреаційний потенціал території; – рекреаційний потенціал регіону	Територіальний
IV етап 2000-2013 рр.	Подальший розвиток поняття «рекреаційний потенціал», виокремлення його різновидів	– туристичний потенціал – потенціал туристичної галузі – рекреаційно-туристичний потенціал регіону	Комплексний

До наведеного у табл. 1.1.1 варто також зазначити, що на першому етапі (80-і роки XX ст.) широко застосовувалися такі поняття, як «природний рекреаційний потенціал» і «природно-ресурсний потенціал». Ґрунтовні напрацювання здійснили у той період російські вчені І. І. Дедю, Н. В.

Зворикін, І. В. Зорін і В. А. Квартальнов. Зокрема, Н. В. Зворикін розглядав природний рекреаційний потенціал «як природні рекреаційні ресурси, характер використання яких визначається відповідними природними умовами рекреаційної діяльності»; І. І. Дедю визначає природно-ресурсний потенціал – як сукупність можливостей використання в господарстві природних ресурсів – ґрунту, рослин, тварин, корисних копалин, води; І. В. Зорін і В. А. Квартальнов рекреаційним потенціалом називають «відношення між фактичною і гранично можливою чисельністю туристів, яка визначається виходячи з наявності рекреаційних ресурсів, при якій не відбувається порушення стану природної та екологічної рівноваги» [19].

Українські вчені О. І. Шаблій і З. О. Касянчук визначають рекреаційний потенціал «як систему природних і суспільних об'єктів, їх властивостей і відношень, які можуть використовуватись або використовуються для цілей оздоровлення чи відновлення, сповнення, розширення чи нагромадження (акумуляції) духовних і фізичних потреб людини у вільний від основного виду її діяльності час» [9].

Німецький вчений Х. Барш трактував поняття «природно-ресурсний потенціал» як «здатність природного середовища сприяти відпочинку і відновленню сили людини, у складі якого – наявні рекреаційні ресурси, якими володіє територія» [37].

Наведені визначення сутності поняття «рекреаційний потенціал» дають підстави виділити такі його суттєві ознаки, як залежність рівня потенціалу від наявних можливостей і рекреаційних ресурсів.

Другий етап досліджень стосується питань, пов'язаних із визначенням потреб процесу виробництва рекреаційної сфери, цей етап охоплює кінець 1980-х – середину 1990-х рр.

На цьому етапі широко використовуються такі поняття, як «потенціал рекреаційної галузі», «природний рекреаційний потенціал». Так, А. А. Мінц і Т. Р. Кохановська, які під «потенціалом рекреаційної галузі» розглядали «як розвідані і ті, що знаходяться в експлуатації, природні рекреаційні

ресурси» [37]. Н. Г. Ігнатенко, В. П. Руденко розглядають природний рекреаційний потенціал «як об'єктивну реальність, що характеризує дійсний стан природних ресурсів, тіл і сил природи з властивими їм законами формування і розвитку елементів, що відображають економічні відношення, оскільки їх використання має безпосередній вплив на рівень продуктивності праці» [56]. За визначенням А. С. Кускова, В. А. Голубєва та Т. Н. Одинцова природний рекреаційний потенціал є частиною природного потенціалу, що можна розглядати як здатність природних систем (геосистем, екосистем тощо) виробляти якусь продукцію або роботу, що використовується в господарській діяльності людей, яка виражається групою еколого-економічних показників [37]. За Є. К. Трушиньшем, рекреаційний потенціал – кількість ефекту, яку може отримати максимальна кількість рекреантів при найбільш сприятливих параметрах середовища з урахуванням екологічних обмежень. Обсяг поняття «природно-рекреаційний потенціал» окреслив М. С. Нудельман: максимальна сукупна продуктивна спроможність природних рекреаційних ресурсів... [37, с. 63].

Таким чином, на другому етапі рекреаційний потенціал, як стверджує В. Г. Горін [11] здебільшого трактується як максимальна продуктивна спроможність рекреаційних ресурсів, що виражається кількістю рекреаційного ефекту, рідше – як виробнича потужність. Кожне із цих трактувань висвітлює одну з основних ознак поняття «рекреаційний потенціал», проте не є самодостатнім.

На третьому етапі еволюції поняття «рекреаційний потенціал», що охоплює період із середини 1990-х років і триває до сьогодні, науковці приділяють значну увагу дослідженню сутності понять «рекреаційний потенціал території» або близьким за змістом «рекреаційний потенціал регіону».

Термін «рекреаційний потенціал території» вперше увійшов в офіційну термінологію наукових досліджень у 1989 р. у праці «Экологический энциклопедический словарь» за редакцією І. І. Дедю «...здатність території

забезпечувати певну кількість відпочиваючих психофізіологічним комфортом і можливістю для відпочинку (спортивно-зміцнювальної діяльності) без деградації природного середовища. Виражається числом людей (або людиноднів) на одиницю площі» [19, с. 70]. В. І. Мацола наводить таке визначення: «потенціал рекреаційної території визначається природно-ресурсною та соціально-економічною базою, загальною якістю природних та соціально-економічних умов та рекреаційною місткістю» [34]. Н. П. Стецько визначає рекреаційний потенціал території як компоненти природи і культурно-історичні об'єкти, що використовують або можуть використати в рекреаційних цілях. Ю. В. Шабардіна пропонує рекреаційний потенціал регіону визначати як інтегральний показник, що характеризує кількісний і якісний склад рекреаційних ресурсів, а також умови і можливості їх ефективного використання в межах певного регіону в конкретний час [75]. За визначенням Ю. Є. Дащук, рекреаційний потенціал регіону – це «інтегрована система взаємозв'язків та властивостей, що характеризуються здатністю використовувати природні ресурси, реалізуючи при цьому можливості, через призму умов, які продукують готовність до ведення рекреаційної діяльності, що здійснюється під впливом комплексу засобів для задоволенню потреб рекреанта у відпочинку та відновленні» [18].

Четвертий етап досліджень є важливий тим, що здебільшого у працях учених поняття «рекреаційний потенціал» досліджується як інтегральний показник, властивість (узагальнена характеристика), як комплекс або як система.

Рекреаційний потенціал, на думку У. Горбаля, є системою природних, історико-культурних об'єктів та їхніх властивостей, що використовують (або можуть використовувати) у рекреаційній діяльності, функціональною основою рекреації і в певному розумінні її складовою частиною [75]. З. В. Герасимчук, Н. В. Коленда та Л. М. Черчик визначають природно-рекреаційний потенціал як здатність розвіданих та експлуатаційних

природних рекреаційних ресурсів сприяти відтворенню здоров'я людей, їх відпочинку, фізичному, інтелектуальному та духовному розвитку, що обумовлюється територіальними, часовими межами, технічними, науковими, фінансовими можливостями освоєння та експлуатації території [9]. І. В. Давиденко та І. В. Бережна розглядають рекреаційний потенціал через призму рекреаційних ресурсів, які використовують для задоволення потреб та організації рекреаційної діяльності. Але, окрім ресурсів, у рамках рекреаційного потенціалу пропонують врахувати й систему забезпечуючих елементів: розвиток транспортного сполучення, інфраструктура території, її інвестиційна привабливість, відповідність послуг, що надаються, світовим стандартам і вимогам [18].

З розвитком рекреаційної географії і географії туризму продовжують розширюватись і поглиблюватись наукові пізнання понять «туристсько-рекреаційний потенціал» і «рекреаційно-туристичний потенціал», які є широкоживаними й часто ототожнюються у науковій літературі. Відмінність цих понять обумовлена тим, що процес їх формування відбувався із врахуванням законів і закономірностей розвитку, що притаманні географічному і економічному напрямкам і користуються відповідним понятійно-термінологічним апаратом.

Згідно з наявними визначеннями, туристський потенціал якого-небудь об'єкта (території) – це «сукупність приурочених до даного об'єкта (території) природних і рукотворних тіл і явищ, а також умов, можливостей і засобів, придатних для формування туристського продукту і здійснення відповідних турів, екскурсій, програм. Під потенціалом розуміються в основному пам'ятники культури, пам'ятки, які можуть включати як етнокультурні особливості регіону, так і заповідні зони, а туристсько-рекреаційний потенціал – стан туристично-рекреаційних ресурсів території, що задовольняють попит населення у відпочинку та туризмі». На думку Н. А. Євтушенко, туристсько-рекреаційний потенціал – це сукупність як природних, так і соціально-культурних об'єктів і явищ, що

використовуються для виробництва туристських послуг і спрямовані на задоволення рекреаційних потреб людини [75]. А. О. Тендюк у туристсько-рекреаційний потенціал включає поняття: а) рекреаційний потенціал – як природну складову; б) туристичний потенціал (культурно-історичну спадщину) – як антропогенну складову – музеї, пам'ятки культури, архітектури, археології, традиції населення, народні промисли [75]. Ю. Є. Дащук подає таке визначення поняття «потенціал туристичної галузі» – це сукупність природно-рекреаційних, трудових, інвестиційних, інфраструктурних ресурсів, комплексна взаємодія яких дозволяє якісно забезпечити потреби туристичної галузі при певних соціально-економічних умовах [18].

Аналіз джерел вітчизняної та зарубіжної літератури дає підстави виокремити чотири основних методологічних підходи до визначення сутності поняття «рекреаційний потенціал»: ресурсно-екологічний, ресурсно-виробничий, територіальний і комплексний (табл. 1.1.2).

Таблиця 1.1.2

Методологічні підходи до визначення поняття «рекреаційно-туристичний потенціал регіону» [9; 17-18; 34; 37; 54; 56; 60-61; 75]

Підхід	Автор, автори	Зміст визначення
1	2	3
Ресурсно-екологічний	Н. Ф. Реймерс, А. В. Яблуков	Природний рекреаційний потенціал є одним з показників природного потенціалу, що відображає ступінь спроможності природної території чинити на людину позитивний фізичний, психічний і соціально-психологічний вплив під час відпочинку.
	Н. В. Зворикін	Природний рекреаційний потенціал – природні рекреаційні ресурси, характер використання яких визначається відповідними природними умовами рекреаційної діяльності.
	Х. Барш	Природний рекреаційний потенціал – здатність природного середовища сприяти відпочинку і відновленню сили людини.
	О. І. Шаблій, З. О. Касянчук	Рекреаційний потенціал – це система природних і суспільних об'єктів, їх властивостей і відношень, які можуть використовуватись або використовуються для цілей оздоровлення чи відновлення, сповнення, розширення чи нагромадження (акумуляції) духовних і фізичних потреб людини у вільний від основного виду її діяльності час.

Продовж. табл. 1.1.2

1	2	3
Ресурсно-виробничий	А. А. Мінц	Потенціал рекреаційної галузі – розвідані і ті, що знаходяться в експлуатації рекреаційні ресурси.
	Н. Г. Ігнатенко, В. П. Руденко	Природний рекреаційний потенціал – об’єктивна реальність, що характеризує дійсний стан природних ресурсів, тіл і сил природи з властивими їм законами формування і розвитку елементів, що відображають економічні відношення, оскільки їх використання має безпосередній вплив на рівень продуктивності праці.
	А. С. Кускова, В. А. Голубєва, Т. Н. Одинцова	Природний рекреаційний потенціал – є частиною природного потенціалу, який можна розглядати як здатність природних систем (геосистем, екосистем тощо) виробляти якусь продукцію або роботу, що використовується в господарській діяльності людей з групою еколого-економічними показниками.
	Є. К. Трушиньш	Рекреаційний потенціал – кількість ефекту, яку може отримати максимальна кількість рекреантів при найбільш сприятливих параметрах середовища з урахуванням екологічних обмежень.
	М. С. Нудельман	Ресурсно-виробничий Природний рекреаційний потенціал – максимальна сукупна продуктивна спроможність природних рекреаційних ресурсів.
Територіальний	І. І. Дедю	Рекреаційний потенціал території – здатність території забезпечувати певну кількість відпочиваючих психофізіологічним комфортом і можливістю для відпочинку (спортивно-зміцнювальної діяльності) без деградації природного середовища.
	В. І. Мацола	Потенціал рекреаційної території визначається природно-ресурсною та соціально-економічною базою, загальною якістю природних і соціально-економічних умов та рекреаційною місткістю.
	Н. П. Стецько	Рекреаційний потенціал території – компоненти природи і культурно-історичні об’єкти, що використовують або можуть використати в рекреаційних цілях.
	І. В. Смаль, О. В. Кифяк, Н. В. Фоменко	Рекреаційний потенціал території – сукупність природних, соціальних і культурно- історичних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території.
	Ю. В. Шабардіна	Рекреаційний потенціал регіону – інтегральний показник, що характеризує кількісний і якісний склад рекреаційних ресурсів, а також умови і можливості їх ефективного використання в межах певного регіону в конкретний час.
	Ю. Є. Дащук	Рекреаційний потенціал регіону – інтегрована система взаємозв’язків і властивостей, що характеризується здатністю використовувати природні ресурси, реалізуючи при цьому можливості, через призму умов, які продукують готовність до ведення рекреаційної діяльності, що здійснюється під впливом комплексу засобів для задоволення потреб рекреанта у відпочинку та відновленні.

Продовж. табл.1.1.2

1	2	3
Комплексний	У. Горбаль	Рекреаційний потенціал є системою природних, історико-культурних об'єктів і їх властивостей, що використовують (або можуть використовувати) у рекреаційній діяльності, функціональною основою рекреації і в певному розумінні її складовою частиною.
	І. В. Бережна, І. В. Давиденко	Рекреаційний потенціал – наявність рекреаційних ресурсів, що використовують для задоволення потреб та організації рекреаційної діяльності. Окрім ресурсів, у рамках системи забезпечуючих елементів: розвиток транспортного сполучення, інфраструктура території, її інвестиційна привабливість, відповідність послуг, що надаються, світовим стандартам і вимогам.
	Ю. Є. Дащук	Потенціал туристичної галузі – це сукупність природно-рекреаційних, трудових, інвестиційних, інфраструктурних ресурсів, комплексна взаємодія яких дозволяє якісно забезпечити потреби туристичної галузі при певних соціально-економічних умовах.
	А. А.Ткаченко	Туристсько-рекреаційний потенціал – стан туристично-рекреаційних ресурсів території, що задовольняють попит населення у відпочинку і туризмі.
	А. О. Тендюк	Туристсько-рекреаційний потенціал включає поняття: а) рекреаційний потенціал – як природну складову; б) туристичний потенціал – як антропогенну складову (музеї, пам'ятки культури).
	Н. А. Євтушенко	Туристсько-рекреаційний потенціал – це сукупність як природних, так і соціально-культурних об'єктів і явищ, що використовуються для виробництва туристських послуг і спрямовані на задоволення рекреаційних потреб людини.

Зазначені методологічні підходи слугують підґрунтям у дослідженнях дефініції «рекреаційно-туристичний потенціал регіону».

Отже, можна стверджувати, що туристично-рекреаційний потенціал регіону – містке, багатоаспектне поняття, що охоплює сукупність природних, етнокультурних та соціально-історичних ресурсів, а також наявної господарської і комунікаційної інфраструктури території, що служать чи можуть слугувати передумовами забезпечення фізіологічного існування людини (відпочинок, оздоровлення і туризм), забезпечення діяльності суб'єктів рекреаційно-туристичної сфери.

У наступному розділі нами буде з'ясуємо методичні підходи до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу території.

1.2 Сучасні методичні підходи до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу території

Для проведення оцінки туристично-рекреаційного потенціалу території необхідно визначити перелік показників, що характеризують компоненти потенціалу, за якими може здійснюватись оцінка. Обрана система окремих показників повинна вирішувати завдання, пов'язані з підвищенням ефективності використання туристично-рекреаційного потенціалу, плануванням подальшого розвитку сфери туризму й рекреації, прийняттям управлінських рішень щодо доцільності подальшого використання території з туристично-рекреаційною метою.

Проведений аналіз компонентної структури туристично-рекреаційного потенціалу дає можливість стверджувати, що на сучасному етапі розвитку суспільства більш складними стають питання, пов'язані з управлінням сферою туризму та рекреації й з ефективним використанням туристично-рекреаційних потенціалів регіонів держави. Це пов'язано, по-перше, з існуванням значних міжрегіональних відмінностей, по-друге, з суб'єктивністю в управлінні туристично-рекреаційною сферою. Суб'єктивний фактор в управлінні призводить до виникнення проблем, вирішення яких вимагає професійного творчого підходу.

Тому, управління регіональним розвитком туризму та рекреації, в тому числі й туристично-рекреаційним потенціалом, повинно здійснюватись як синтез двох складових: розвитку науково-практичної діяльності у сфері туризму й удосконалення методів та підходів в управлінні [15].

Рекреація – процес і простір відтворення та розвитку фізичних, психічних і духовних сил та якостей людини у вільний від трудової та побутової діяльності час. Туризм – найбільш поширена складова сучасної рекреації населення, обов'язковим просторово-часовим атрибутом якої є переміщення за межі постійного проживання з метою задоволення різних рекреаційних потреб. Відповідно, туристичні ресурси – це усі об'єкти, явища

і процеси природного і антропогенного походження, які здатні ці рекреаційні потреби задовольнити, проте знаходяться поза межами постійного проживання туриста і спонукають його до переміщення у просторі (подорожі), а туристична інфраструктура – це сукупність усіх матеріальних та нематеріальних об'єктів, явищ і процесів, переважно антропогенного походження, які створюють можливість ці туристичні ресурси освоювати, використовувати, споживати, а також охороняти та відтворювати. Сполучення туристичних ресурсів та інфраструктури і є, по суті, туристичним потенціалом (математично можна виразити через добуток значень потенціалів ресурсів та інфраструктури).

Рекреаційні потреби, О. В. Яковчуком розглядались як оціночні категорії при розробці моделі оцінювання туристично-рекреаційного потенціалу, зводяться переважно до таких мотиваційних груп:

1) відпочинок (відтворення працездатності, зміна обстановки), оздоровлення (набуття нових якостей здоров'я) та лікування (відновлення здоров'я і профілактика захворювань) – задовольняються переважно у сфері лікувально-оздоровчого та курортного туризму;

2) пізнання (потяг до нової і цікавої інформації), навчання (потяг до корисного) та естетизм (потяг до красивого) – задовольняються переважно у сфері екскурсійного туризму культурного та екологічного спрямування;

3) заняття спортом та психо-фізичні навантаження (потяг до подолання труднощів), пригоди та екстрим («потяг до адреналіну») – задовольняються переважно у сфері активного і спортивно-оздоровчого туризму;

4) розваги та видовища, що задовольняються переважно у сфері подієвого туризму, захоплення (хоббі, зайняття улюбленою справою) і спілкування (зокрема сексуальне), що задовільняються переважно у сфері аматорського та самодіяльного туризму;

5) релігійність (залежить від віросповідання, полягає у подорожах до Святих місць і предметів), що задовольняється переважно у сфері паломницького (власне релігійного) туризму;

б) специфічні потреби: шопінг (пошук і придбання необхідних товарів, продуктів, сувенірів тощо) та робота (подорожі пов'язані із професійною діяльністю), що задовольняються переважно у сфері ділового туризму.

Варто зауважити, що конкретна рекреаційна потреба дуже рідко виступає самотійним мотивом туристської поїздки, – в більшості випадків мотиваційна складова складається з декількох рекреаційних потреб, серед яких 1-2 виступають головними, а інші додатковими і навіть супутніми.

Туристичні ресурси, що виступали об'єктами оцінки, класифіковані автором за такими генетично-функціональними ознаками:

1) група природних туристичних ресурсів: клімат (як основний базис розвитку не лише більшості рекреаційних занять і видів туризму, а взагалі життєдіяльності людини, особливо у контексті його лікувальнооздоровчого впливу і комфортності перебування); рельєф (особливо середньо-, і низькогірний, а також височинний, горбистий, розчленований річковими долинами); водні (як безпосередньо акваторіальна поверхня, так і актуальна берегова смуга морів, озер, річок, водосховищ); бальнеолікувальні (мінеральні води, лікувальні грязі, термальні води); ландшафтно-біотичні (переважно лісові масиви); природно-антропогенні (ПЗТ: природно-заповідні території і об'єкти, особливо національні природні парки, а також мисливські угіддя, садово-паркові комплекси і зони тощо); геологічні (переважно печери, рідше скельні масиви); специфічні (водопади, острови, вулкани тощо);

2) група антропогенних туристичних ресурсів: пам'ятки (архітектури і містобудування, особливо замки, палаци, монастирі, а також пам'ятки історії, археології, монументального мистецтва і біосоціальні пам'ятки, що пов'язані із життєдіяльністю видатних людей); історичні місця і населені пункти; спеціальні соціально-культурні установи і заклади (краєзнавчі та тематичні музеї, сакральні комплекси і релігійні центри, етнокультурні центри – скансени, тематичні розважальні парки тощо); сучасні урбоіндустріальні комплекси і місця (ділові центри великих міст, цікаві промислові

підприємства, видатні інженерні споруди, особливо башти, мости, дамби тощо); подієві (визначні та міжнародні спортивні події, особливо футбольні матчі, культурні події – фестивалі, мистецькі виставки, концерти, гастролі, а також професійно-ділові події – ярмарки, виставки, конференції, з'їзди, конгреси тощо).

Для проведення оцінки туристичного потенціалу були залучені такі елементи туристичної інфраструктури: транспорт (наявність як шляхів сполучення, так і сервісно-транспортних установ та організацій різних видів наземного, водного і повітряного транспорту), заклади розміщення (готельного та аналогічного до них типу), СКЗ – санаторно-курортні заклади (санаторії і пансіонати з лікуванням, дитячі оздоровчі табори), комплекси відпочинку (будинки та бази відпочинку, садиби зеленого туризму тощо), заклади харчування, заклади роздрібної торгівлі, заклади культури та розваг, спортивні комплекси, елементи туристичноінформаційної інфраструктури [76, с. 59-60].

Аналітичні дослідження стосовно рекреаційно-туристичного потенціалу та основних тенденцій та чинників, що визначають його подальший розвиток, є безперечно важливими для багатьох суб'єктів господарювання в регіоні та за його межами, зокрема:

1) для інвесторів – для виявлення основних передумов щодо ведення рекреаційного бізнесу в регіоні, виявлення зацікавленості органів влади та пошук можливих партнерів для спільної діяльності;

2) для різноманітних фондів, об'єднань – аналітичні дослідження стають базою для обґрунтування можливості надання фінансової допомоги або першочерговості (пріоритетності) щодо отримання регіоном певного грантового траншу тощо;

3) для органів влади різних рівнів – дають змогу визначити пріоритетні напрямки, об'єкти рекреаційної сфери, інвестиційні вкладення в які через деякий час зможуть принести значні асигнування у місцеві та державні бюджети, також сприяти активізації рекреаційної діяльності

населення та покращення його рівня життя;

4) для рекреантів – можливість споживання нових рекреаційних продуктів, які можуть бути сформовані в процесі розвитку туристично-рекреаційного потенціалу регіону [17; 18].

Шабардіна Ю. В. [74, с. 55], досліджуючи рекреаційний потенціал, пропонує здійснювати його діагностику через призму двох складових: оцінку рекреаційної активності, зокрема через показники активності щодо задоволення рекреаційних потреб в оздоровленні й відпочинку, в послугах закладів культури, в туристичних послугах; оцінку рекреаційного потенціалу через показники: історико-культурної спадщини, природно-рекреаційних, інфраструктурних, інноваційно-інвестиційних ресурсів, стану довкілля. Досить цікавим та принципово новим є науковий підхід Бережної І. В., згідно з яким потенціал оцінюється як з позиції споживача рекреаційних ресурсів, так і з позиції виробника рекреаційних послуг при максимальному врахуванні інтересів усіх зацікавлених сторін [3, с. 110]. Л. М. Черчик, Н. В. Коленда [73, с. 65], досліджуючи стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону, пропонують для його оцінки використовувати п'ять груп показників, які характеризують природно-рекреаційну, фінансову, інфраструктурну, трудову та екологічну компоненти. На основі отриманих результатів автори пропонують здійснювати прогнозування потенціалу за допомогою графоаналітичної моделі, зокрема «шестикутника».

І. Зелінський пропонує для оцінки рекреаційного потенціалу методичний підхід, який зводиться до проведення оцінки на 4-х етапах. На першому етапі здійснюється оцінка об'єктів природного потенціалу регіону, які можуть бути використані з рекреаційною метою. На другому етапі – оцінка рівня використання природного потенціалу регіону з рекреаційною метою, на третьому – оцінка стану та використання рекреаційно-оздоровчих закладів та відповідної інфраструктури на території регіону. Четвертий етап, протягом якого проводиться оцінка ефективності рекреаційно-оздоровчого забезпечення в регіоні, є завершальним. Такий підхід має насамперед

ресурсне спрямування, що є безумовно важливим для нашого дослідження. Так безперечним у процесі оцінки туристично-рекреаційного потенціалу, як ми вважаємо, є аналіз історико-культурних, фінансових, трудових, матеріально-технічних та, безперечно, природних рекреаційних ресурсів [28, с. 29].

При цьому слід сконцентрувати увагу й на якості вказаних ресурсів, що буде визначати конкурентні переваги регіону в можливості забезпечити надання рекреаційних послуг.

В. І. Мацола [34] у своїх дослідженнях потенціалу рекреаційно-туристичного комплексу регіону оцінює його як у натуральних, так і у вартісних показниках. Причому натуральними показниками, на його думку, є «запаси ресурсів і виражена через них продуктивна спроможність кількісного рекреаційного попиту населення в області». Економічна оцінка цього виду потенціалу проводиться з огляду на наявні та перспективні центри відпочинку, туризму та санаторно-курортного лікування, з урахуванням ціни рекреаційно-туристичних послуг. Д. М. Стеченко пропонує рекреаційний потенціал вивчати в два етапи. На першому етапі необхідно виділити рекреаційний потенціал території (РПТ) як єдине ціле і визначити його територіальні межі. У план такого дослідження вводять тільки ті компоненти природи і культурно-історичні об'єкти, які використовують або можуть використати в рекреаційних цілях. На другому етапі аналізують компонентну структуру РПТ, зокрема природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів з погляду розвитку різних видів рекреації та їх ролі в структурі господарства регіону [62]. О. О. Самко пропонує здійснювати оцінку туристичного потенціалу за допомогою інтегрального методу, шляхом оцінки визначених складових, зокрема: інфраструктурної, інформаційної, інтелектуальної, культурно-історичної, інформаційної [58]. З. В. Герасимчук та М. В. Глядіна [9, с. 59] для оцінки рівня розвитку рекреаційної сфери в регіоні пропонують оцінювати динаміку розвитку рекреаційної сфери за напрямками: ресурсна забезпеченість та інтенсивність розвитку рекреаційної

сфери. Такий підхід є досить конструктивним, проте, на наш погляд, не враховує активності діяльності ключових груп стейкхолдерів, які визначають розвиток РПП.

Ініціювати оцінювання туристичного потенціалу певної адміністративної території можуть органи місцевої влади, територіальні громади для активізації підприємницької і господарської діяльності, переслідуючи цілі створення нових робочих місць та збільшення туристичного потоку та податкових надходжень до місцевого бюджету. Природні та історичні ресурси, які мають туристичну привабливість здебільшого знаходяться в державній власності або у власності територіальних громад.

Оцінювання ресурсів може відбуватись з ініціативи власника ресурсу, земельної ділянки, об'єкта нерухомості, як з позиції визначення перспектив використання у туристичній сфері, так і при формуванні конкретних туристичних продуктів. При формуванні нових туристичних продуктів оцінювання перспектив задіяння наявних рекреаційних, історичних, антропогенних та природних ресурсів DESTINATION здійснюють оператори туристичного ринку.

Інвестор при визначенні потенційного об'єкта інвестування проводить оцінювання наявних туристичних ресурсів та визначає перспективи формування туристичного потенціалу з позиції приросту інвестицій.

Для визначення перспектив формування або розширення туристичних потоків окремої DESTINATION, території може бути сформована ініціативна група, до прикладу, з числа ініціативних підприємців, громадських діячів та організацій, для виявлення кола зацікавлених осіб при реалізації проектів у туристичній сфері.

Отримавши відповідь на питання, хто і з якою метою здійснюватиме оцінювання туристичного потенціалу DESTINATION, потрібно провести інвентаризацію наявних туристичних ресурсів, як природних, так і антропогенних, окремих історичних та культурних об'єктів, оцінити наявний

стан та перспективи формування туристичної інфраструктури, подієвих заходів, які можуть зацікавити потенційних туристів.

Зважаючи на розбіжності інтересів зацікавлених сторін та можливі відмінності в підходах окремих ініціаторів оцінювання туристичного потенціалу, для різних учасників оцінювання межі туристичної дестинації, в рамках яких формуватимуться туристичні продукти (окремі та комплексні) можуть визначатись по-різному. Місцеві громади та органи влади орієнтуватимуться на адміністративні межі, власники ресурсів та інвестори зосередять більшу увагу на туристичних об'єктах, переліку сформованих послуг. При формуванні туристичних турів об'єктом оцінювання повинен бути комплекс основних та допоміжних ресурсів та об'єктів, задіяних у процес реалізації туру [66, с. 337-338].

Попереднє оцінювання ресурсного забезпечення передбачає не кінцеву вартісну оцінку окремих ресурсів, а лише їх наявність чи відсутність, достатність чи комплектність для формування визначеного переліку нових перспективних чи розширення вже освоєних туристичних продуктів дестинації. Зокрема, визначається: рівень туристичного освоєння окремих туристичних ресурсів; можливості для збільшення обсягів надання освоєних туристичних послуг; рекреаційне навантаження; можливі екологічні загрози для території внаслідок розширення туристичних потоків. При залученні в туристичний обіг нових ресурсів потрібно визначити їх туристичну придатність, доступність, правові, економічні, технічні, екологічні можливості модернізації, реконструкції та використання.

Наступним важливим елементом процесу оцінювання туристичного потенціалу дестинації є визначення умов доступу до окремих ресурсів, які його визначають. Зокрема, коли йдеться про природні парки, заповідники, берегові, лісові, гірські смуги, пам'ятники чи музеї, які вже мають визначений туристичний статус та здійснюють обслуговування туристів на певних умовах, беруть до уваги можливості збільшення потоку туристів. Досліджуючи туристичні перспективи капітальних будівель, водойм,

пам'яток або земельних ділянок під будівництво туристичних об'єктів, виникає питання права власності або визначення прав та умов користування такими об'єктами. За таких умов альтернативою придбання у власність може бути довгострокова оренда об'єктів, зокрема, коли вони знаходяться у комунальній власності, в розпорядженні чи у володінні органів місцевого самоуправління чи територіальних громад.

Для визначення перспектив туристичного освоєння дестинації первинною є якісна оцінка окремих ресурсів, їхня унікальність, естетичність, екзотичність, які формують привабливість, зацікавленість туристів відвідати і ознайомитись з конкретними туристичними об'єктами.

Наявність відповідних якісних характеристик окремих туристичних ресурсів та об'єктів в межах дестинації є необхідною умовою формування і розвитку туристичної галузі. Для оцінювання якісних параметрів ресурсів дестинації, особливо на початковому етапі формування туристичних продуктів, доцільним є застосування експертних методів оцінки. Експерти туристичної галузі зможуть оцінити можливість зацікавлення туристів ресурсами дестинації, визначити перспективи виходу на ринок нових туристичних продуктів.

Наступним кроком оцінювання туристичних перспектив території є дослідження фізичних параметрів ресурсів, технічних, організаційних, екологічних, правових та економічних можливостей та обсягів формування конкретних туристичних продуктів. Для цього доцільним є використання системи фізичних параметрів відносно окремих туристичних ресурсів.

При організації туристичних потоків особлива увага повинна приділятися формуванню організаційної системи супроводу та обслуговування туристів при реалізації як конкретних туристичних послуг, так і їх сукупності [66, с. 340].

На думку, В. П. Мікловда та Н. О. Маргіта, аналіз туристично-рекреаційного потенціалу регіонів України доцільно здійснювати на основі комплексних показників, що включають різноманітні аспекти

функціонування туристично-рекреаційного комплексу, серед яких: загальноекономічні показники, показники діяльності туристичного комплексу, потенціал готельної інфраструктури, потенціал рекреаційної інфраструктури (табл. 1.2.1).

Таблиця 1.2.1

Складники рекреаційно-туристичного потенціалу регіону [35, с. 874]

Складники туристично-рекреаційного потенціалу	Показники
1	2
Загально-економічні показники	– Індекси фізичного обсягу валового регіонального продукту – Чисельність населення регіону – Капітальні інвестиції в регіоні – Капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища в регіоні – Обсяги експорту в регіоні – Обсяги імпорту в регіоні
Показники діяльності туристичного комплексу	– Кількість суб'єктів туристичної діяльності України за регіонами – Середньооблікова кількість штатних працівників суб'єктів туристичної діяльності за регіонами для суб'єктів туристичної діяльності – юридичних осіб – Дохід від надання туристичних послуг (без ПДВ, акцизів і аналогічних обов'язкових платежів) для суб'єктів туристичної діяльності – юридичних осіб – Кількість реалізованих туроператорами туристичних путівок за певний період, за регіонами для суб'єктів туристичної діяльності – юридичних осіб – Середньооблікова кількість штатних працівників суб'єктів туристичної діяльності за регіонами для суб'єктів туристичної діяльності – фізичних осіб-підприємців – Дохід від надання туристичних послуг (без ПДВ, акцизів і аналогічних обов'язкових платежів) для суб'єктів туристичної діяльності – фізичних осіб-підприємців – Кількість реалізованих туроператорами туристичних путівок у певному періоді за регіонами для суб'єктів туристичної діяльності – фізичних осіб-підприємців
Потенціал готельної інфраструктури	– Кількість готелів та інших місць для тимчасового проживання за регіонами – Житлова площа номерів – Місткість готелів та інших місць для тимчасового проживання за регіонами – Коефіцієнт використання місткості готелів та інших місць для тимчасового проживання за регіонами – Обслуговано приїжджих у готелях та інших місцях для тимчасового проживання

Продовж. табл. 1.2.1

1	2
Потенціал готельної інфраструктури	– Доходи від експлуатації готелів та інших місць для тимчасового проживання без вирахування податків – Обсяги експорту послуг готелів та інших місць для тимчасового проживання за регіонами – Середньооблікова кількість штатних працівників готелів та інших місць для тимчасового проживання за регіонами
Потенціал рекреаційної інфраструктури	– Санаторно-курортні й оздоровчі заклади за регіонами – Кількість оздоровлених – Розподіл іноземних громадян, оздоровлених у санаторно-курортних і оздоровчих закладах України за регіонами – Середньооблікова кількість працюючих у санаторно-курортних і оздоровчих закладах

Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що в основу оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу території повинна бути покладена оптимальна можливість формування і надання туристичних послуг за умови раціонального використання наявних туристичних ресурсів.

У наступному підрозділі нами буде досліджено передумови та чинники формування рекреаційно-туристичного потенціалу в регіоні.

1.3 Передумови та чинники формування рекреаційно-туристичного потенціалу в регіоні

Рекреаційно-туристична сфера – це складне утворення, що об’єднує різноманітні галузі, підгалузі та види діяльності, кожна з яких виконує самостійні функції. При цьому ті ж функції вони можуть виконувати і в інших господарських системах території. Наприклад, ресторанне господарство або торгівля обслуговують не лише рекреантів і туристів, а й усе населення території. Отже, більшість товарів і послуг одночасно можуть задовольняти суміжних галузей, котрі мають тісні виробничі й економічні зв’язки, спільно використовують ресурси з метою задоволення різноманітних оздоровчих, пізнавальних, культурних та інших потреб населення.

Сферу безпосереднього обслуговування рекреантів і туристів формують рекреаційні й туристичні підприємства, установи і заклади (вони є основною ланкою рекреаційного комплексу), а саме: лікувальні (залежно від технології клімато-, грязе- і бальнеолікувальні), оздоровчі (купально-пляжні та прогулянкові), спортивні (спортивно-туристичні, альпіністські, мисливські тощо), пізнавальні (розрізняються за об'єктами огляду та засобами транспорту).

Таким чином, залежно від видів рекреаційної і туристичної діяльності та систем занять у рекреаційно-туристичній сфері розрізняють санаторно-курортну, оздоровчо-спортивну, туристично-пізнавальну, короткострокову, а також корпоративну рекреацію, дитячий відпочинок та оздоровлення.

Санаторно-курортна рекреація включає діяльність, що відбувається на базі санаторіїв, санаторіїв-профілакторіїв, пансіонатів із лікуванням, курортних поліклінік. Туристично-пізнавальна рекреація (екскурсії, маршрути вихідного дня, культурно-пізнавальний туризм та ін.) поділяється на самодіяльний та організований туризм і розгортається на базі інфраструктури, представленої турбазами, готелями, мотелями, кемпінгами.

Оздоровчо-спортивна рекреація (прогулянкового, мисливського, альпіністського, пляжно-купального, аграрно-рекреаційного туризму та ін.) проводиться в будинках відпочинку, пансіонатах, мисливських будинках, спортзалах, на кортах; буває самодіяльною та організованою. Дитячий відпочинок пов'язаний з організованим відпочинком дітей у дитячих таборах різної спеціалізації (лікувально-оздоровчих, санаторно-курортних, спортивних) у різні пори року. Корпоративна рекреація залучає до рекреаційного та туристичного процесу не тільки суб'єктів певного регіону, але й інших з метою всебічного пізнання та продуктивнішого оздоровлення і відпочинку; передбачає співробітництво з аналогічними структурами іноземних держав щодо спільної діяльності з організації туристично-рекреаційного процесу, відкриття філій як усередині країни, так і за кордоном [32, с. 25].

Курортно-оздоровче і туристичне господарство не може розвиватися в межах однієї галузі, воно постійно взаємодіє з багатьма іншими, які прямо чи опосередковано беруть участь в організації відпочинку й оздоровлення населення. Якщо галузі взаємодоповнюють одна одну, а зв'язки між ними носять стійкий характер і в результаті сприяють задоволенню рекреаційних і туристичних потреб, то формується рекреаційно-туристична сфера. До неї разом із закладами власне рекреації й туризму входять заклади різних галузей господарства певного регіону, які спеціалізуються на випуску продукції для відпочиваючих та організацій рекреаційної і туристичної діяльності, а також заклади сфери обслуговування, які надають послуги населенню під час відпочинку.

Сфера господарського забезпечення рекреаційно-туристичної діяльності представлена підкомплексами невиробничого та виробничого обслуговування. До першого належать: організації, які займаються розробкою та впровадженням турів; заклади ресторанного господарства, якщо вони є невід'ємною частиною підприємств, що надають послуги з розміщення (ресторани в готелях, їдальні в пансіонатах та будинках відпочинку тощо); транспортні організації, які займаються перевезеннями рекреантів; навчальні заклади з підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів галузі; інформаційні та рекламні служби; підприємства роздрібної торгівлі з продажу товарів рекреаційного попиту; підприємства зв'язку, залучені до обслуговування рекреантів; науково-дослідні організації; страхові компанії. До виробничого підкомплексу належать підприємства з виробництва товарів рекреаційно-туристичного попиту, житлово-комунальної інфраструктури, задіяні в комплексі (газо-, водо-, електропостачання, системи каналізації), АПК, які забезпечують рекреантів і туристів продуктами харчування, а також будівельні організації, залучені до будівництва рекреаційних і туристичних об'єктів [32, с. 26].

Інфраструктура рекреаційно-туристичного обслуговуванням рекреантів і туристів включає: приватні будинки і легкові автомобілі, що здаються в

оренду; автогосподарства, які надають автобуси для обслуговування туристів; таксомоторні парки; ресторани, кафе; підприємства сфери дозвілля та розваг (спортивні клуби і заклади, музеї, театри та кінотеатри, нічні клуби, казино, виставкові зали тощо); підприємства, які надають літаки для чартерних рейсів; морські, річкові порти, які надають судна для обслуговування туристів, та інші [32, с. 27].

Залучення рекреаційних ресурсів до процесу рекреаційної діяльності може бути різноманітним за характером: сприйматися нашим зором (пейзаж, об'єкти екскурсії). використовуватися непрямо – безпосередньо в процесі рекреації.

Рекреаційні ресурси можна класифікувати за [73]:

- походженням – природні та суспільні;
- специфікою використання в процесі туристично-рекреаційної діяльності – спеціальні (прямого використання – мінеральні води, лікувальні грязі, термальні води), загальні (опосередкованого використання чи впливу – лісові та водні ресурси);
- функціональним призначенням – лікувальні, оздоровчі, пізнавальні, спортивні;
- компонентною структурою – природні (бальнеологічні, водні, лісові, ландшафтні та кліматичні умови), суспільні (культурно-історичні, туристично-рекреаційна інфраструктура, інформаційне та кадрове забезпечення, ландшафтно-техногенні комплекси. Агроландшафти; економічні, соціально-демографічні, інформаційні передумови розвитку туристично-рекреаційної сфери, інфраструктурні, екологічна та соціальна безпека);
- рівнем унікальності – типові та унікальні;
- критерієм доступності – добре доступні, доступні та важкодоступні;
- статусом ресурси природно – заповідного фонду, курортно-санаторних та рекреаційних зон.

Рекреаційні ресурси багато в чому є похідними від рекреаційних потреб населення, які в свою чергу визначаються задачами соціокультурного освоєння території. Таким чином, основні причина та фактори перетворення сукупності тих чи інших властивостей території в рекреаційні ресурси – це потреби соціокультурного освоєння території.

Поєднання та наявність природно-рекреаційних ресурсів свідчить про існування природно-рекреаційного потенціалу як необхідної умови розвитку рекреації. Існування природно-рекреаційного потенціалу можливе лише при збереженні його здібності до саморегуляції та самопідтримки. Порушення цієї умови призведе до деградації природного середовища, втраті його рекреаційних властивостей та якостей.

Обов'язковою умовою використання природно-рекреаційного потенціалу є визначення допустимої кількісної та якісної межі споживання рекреаційних ресурсів, що не допустять необоротних процесів зміни навколишнього середовища, зумовлюючих аномалії та допомагаючи у визначенні строків їх настання.

Здатність природно-рекреаційного потенціалу до самовідновлення та підтримки стійкого стану може бути реалізована за допомогою механізмів раціонального природокористування, а також ряду інших факторів як відносяться як до внутрішнього так і до зовнішнього середовища (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

Фактори що забезпечують функціонування рекреаційного потенціалу територій (РПТ) [41]

Внутрішні фактори функціонування РПТ	
1	2
Саморегуляція рекреаційної екосистеми	РПТ володіє значними можливостями саморегулювання, самоочищення за рахунок процесу кругообігу речовин
Стійкість екосистеми РПТ	Можливість продовження процесу споживання рекреаційних ресурсів, використання їх якостей забезпечує стабільність задоволення потреб

Продовж. табл. 1.3.1

1	2
Різноманітність використання РПТ	Властивості та якості складових РТП визначають різноманіття видів рекреаційної діяльності
Оптимальність реалізації РПТ	На всіх рівнях використання РПТ повинні зберігатися об'єктивні пропорції між масштабами, темпами використання РПТ та темпами зберігання для послідовного використання
Дія закону цілісності	На кожному з етапів використання РПТ існують резерви, зумовлені вже відомими властивостями окремих елементів РПТ
Фактори зовнішнього середовища	
Законодавча основа використання РПТ	Організаційно-економічна основа використання РПТ Техніко-технологічна основа використання РПТ

Вказані в табл. 1.3.1 фактори дозволяють обґрунтувати механізми раціонального використання рекреаційних ресурсів регіону в довгостроковій перспективі, а також формують основу оцінки РТП регіону.

В якості природних передумов формування природно-рекреаційного потенціалу, насамперед, виступають природно-територіальні комплекси різних видів, їх компоненти та окремі властивості, в тому числі контрастність, географічна специфіка, екзотичність, унікальність або, навпаки, типічність, розміри та форми природних об'єктів та їх географічне положення.

Формування системи рекреаційного природокористування є об'єктивним наслідком потреб суспільства в рекреації, що постійно зростає (табл. 1.3.2).

Таблиця 1.3.2

Взаємодія системи «суспільство – природне середовище» [41]

Система управління	Рекреаційні потреби суспільства	Екологічний стан
Трудові ресурси	Відтворювальні	Культурно-історичні ресурси
Економічний потенціал	Соціально-культурні	Природний потенціал
Матеріально-технічна база	Економічні	Природно-рекреаційні ресурси

До наведеного у табл. 1.3.2 варто зазначити, що розглядаючи

рекреаційне природокористування необхідно визначити соціально-економічну суть рекреації, її місце та роль в розвитку суспільства.

Основні функції природно-ресурсного потенціалу можна розділити на три групи: медико-біологічну, соціально-культурну та економічну.

У медико-біологічній функції виділяють два аспекти – санаторно-курортне лікування та оздоровчий відпочинок (кожен з аспектів зумовлює відновлення працездатності в людини, зменшення нервового навантаження за допомогою занять з фізичної культури, фізіотерапевтичних методів оздоровлення).

Соціально-культурна функція – це основна функція рекреації, що визначає пізнавальну рекреаційну діяльність, пов'язану з оглядом нової території, знайомство з архітектурними пам'ятками тощо.

Економічна функція – завдяки рекреації підвищується здатність працюючих до праці, збільшується тривалість періоду збереження повноцінної працездатності людини, що призводить до збільшення фонду робочого часу за рахунок зменшення захворюваності, підвищення життєвого тону [41].

Інтенсивний розвиток науки та техніки приводить до глибокого проникнення неотехнічних засобів у кожен аспект діяльності сучасної людини, збільшуючи продуктивність праці та водночас вимагаючи більшої концентрації уваги та швидкості роботи й мислення.

Однак збільшення інтенсивності роботи збільшує необхідність в якісному відпочинку та повному відновленню фізичних та психологічних сил людини. Оскільки часове співвідношення «праця – відпочинок» не може збільшуватись на користь останнього з відомих причин, виникає необхідність збільшення ефективності відпочинку за одиницю часу. Максимальний показник у цьому питанні мають рекреаційні території. Але задля їх максимальної віддачі потрібно не просто використовувати їх в людській діяльності, а й вміти правильно та ефективно ними керувати, щоб з часом вони не втратили своїх рекреаційних властивостей. Для цього потрібно чітко

розуміти, якими ж властивостями наділені рекреаційні території та розрізняти фактори, що впливають на ці властивості тієї чи іншої території.

Функціональна різноманітність є головною ознакою класифікації рекреаційної діяльності. На сьогодні вчені виділяють такі рекреаційні функції:

- лікувальна – спрямована на відновлення здоров'я людини;
- пізнавальна – спрямована на розвиток духовного потенціалу особистості;
- спортивна – спрямована на розвиток фізичних сил людини.

Комбінування різних видів рекреації. Видів рекреації на сьогодні може бути безліч, оскільки будь-яка дія або територія може в тією чи іншою мірою використовуватись для відновлення фізичних чи моральних сил. Загальна класифікація видів рекреаційних діяльності наведено в табл. 1.3.3.

Таблиця 1.3.3

Класифікація видів рекреаційної діяльності [5, с. 26]

Ознака	Види рекреаційної діяльності
За характером використовуваних транспортних засобів	Автомобільна (індивідуальна), автобусна, авіаційна (рейсова і чартерна), залізнична, теплохідна (морська, річкова, круїзна)
За рівнем рухливості	Стаціонарна, кочова
За кількістю учасників	Індивідуальна, групова
За віковою ознакою	Дитяча, доросла, змішана
За характером організації	Регламентована (планова), самодіяльна (організована, неорганізована)
За сезонністю	Цілорічна, сезонна (літня, зимова)
За територіальною ознакою	Приміська (місцева), районна (загальнодержавна), міжнародна
За тривалістю	Короткочасна, тривала
За правовим статусом	Національна (внутрішня), міжнародна (іноземна)

Чим більше перерахованих вище видів рекреації зможе запропонувати одна рекреаційна територія, тим вище буде її рекреаційна цінність.

Циклічність. Однією з найважливіших властивостей рекреаційних

територій є циклічність надання рекреаційних послуг. Тобто рекреаційні властивості територій повинні або повністю відновлюватись в часі до моменту їх наступного використання, або їх використання взагалі не повинне зменшувати їх цінності. Якщо ці вимоги не задовольняються, суб'єктам надання рекреаційних послуг потрібно здійснювати витрати на приведення рекреаційних територій до їх первинного стану.

До соціально-економічної групи факторів відносять вплив на рекреаційні території встановленого рівня цін на рекреаційні послуги та їх економічної доступності для різних верств населення. Середні доходи населення в регіоні суттєво впливають на вартість та різноманітність наявних рекреаційних послуг та розвитку території в певному заданому напрямі. Крім того, необхідно відзначити низьку інвестиційну привабливість маловідвідуваних курортів. Як правило, для зменшення підприємницьких ризиків інвестиції йдуть в кращі курорти, це приводить до виникнення великої кількості занедбаних об'єктів, що так і залишаються без уваги.

Демографічні фактори містять інформацію про вікову структуру населення (співвідношення дітей, дорослих та пенсіонерів), стать тощо. До демографічних показників також відносять показники народжуваності, смертності, природного руху населення та середня тривалість життя. До цієї групи факторів необхідно віднести й проблему відтоку постійного населення. Відомо, що основною вимогою для розвитку рекреаційної діяльності в тому чи іншому регіоні, крім природних сприятливих факторів, є проживання місцевого населення. Однак низький рівень заробітної плати, проблеми з працевлаштуванням і відсутність життєвих перспектив приводять до поступового зменшення постійного населення, до зменшення привабливості рекреаційних територій у цьому регіоні.

Ресурсно-екологічна група факторів охоплює фактори навколишнього середовища. По-перше, людині для повноцінного фізичного та морального відпочинку необхідна наявність певних ресурсів – джерел рекреації. Це можуть бути водні джерела (природні або штучно створені), лісопаркові

зони тощо.

По-друге, чим більші екологічні показники території, тим більш пристосована вона для розміщення рекреаційних об'єктів. Проте не варто забувати, що людина не лише спостерігає за природою, а й є активним споживачем ресурсів. Зважаючи на це, найбільш привабливими для розміщення рекреаційних об'єктів будуть території, що мають сприятливі умови для збору грибів, ягід, ловлі риби й полювання, пляжного відпочинку тощо.

Геополітичні фактори. Їх значення в сучасному світі займає не останнє місце. Майже всі країни світу мають дохідну статтю бюджету у вигляді доходів від туризму та використання рекреаційних територій. Геополітичні фактори характеризують доступність різних верств населення до певних рекреаційних територій. На цей показник може впливати зовнішня та внутрішня політика держави щодо переміщень населення з метою відпочинку та туризму (тривалість та складність оформлення туристичних віз до певної країни, кількість документів, що потрібно для цього зібрати), різноманітність способів такого переміщення (літаком, потягом, автошляхами тощо).

Повноцінно відпочити й отримати максимальний рекреаційний (оздоровчий) ефект людина може лише на спеціальних територіях у віддалені від місця свого постійного проживання. Ці території володіють такими характеристиками як: мальовничість, контрастність форм ландшафту, наявність водних об'єктів, сприятливі природно-кліматичні умови, доступність, велика різноманітність видів ягід, грибів, лікарських рослин тощо [5, с. 27].

Соціально-психологічні. Ця група факторів враховує ментальність та традиції населення, що проживає на тій чи іншій території. З економічної точки зору, ментальність, традиції та звички формують попит населення на той чи інший вид відпочинку. Це, у свою чергу, впливає на його доступність та популярність. Проте сліпе слідування стереотипам в плануванні розвитку

рекреаційних територій певного регіону може привести до зниження цінності такого відпочинку, а отже, й до зниження його ефективності. Соціально-психологічні фактори необхідно враховувати під час планування рекреаційних територій, але вподобання з часом можна змінити, направивши їх в потрібне русло. Звичайно, це більш затратно та має більший термін окупності, але у разі правильного підходу гарантується довготривалий результат, який задовольнятиме соціально-економічні потреби населення. Але всі ці фактори працюють лише якщо на території є особливий об'єкт – атрактор. На думку С. А. Боголюбова, атрактор – це об'єкт або комплекс об'єктів, розташованих на певній території, що володіють різними властивостями, які представляють інтерес для туристів і тих, хто відпочиває, й на цій основі формують мету відвідування об'єктів привабливості [5, с. 28].

Важливість завдання проектувальників та організаторів відпочинку полягає не лише в правильному виборі території для організації рекреаційної діяльності, а й наповненні її антропогенними атракторами (тобто такими, що штучно створені людьми), властивості яких відповідають інтересам споживачів. Привабливість території буде зберігатися тривалий час лише тоді, якщо будуть підтримуватися їх експлуатаційні характеристики, розроблятися й впроваджуватися нові методи демонстрації атракторів, з'являтися нові властивості, поліпшуватися доступність до рекреаційних об'єктів, створюватися нові центри. Недооблік цих факторів може привести в майбутньому до зниження інтересу і, як наслідок, зменшення доходу від користування такими територіями [65, с. 118-119].

У наступному розділі нами буде проведено оцінку рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1 Природні ресурси Запорізької області як чинник її туристичної привабливості

Запорізька обл. розташована на півдні Східноєвропейської рівнини на чорноземах у степовій зоні з характерним рівнинним ландшафтом, з домінуванням чорноземних ґрунтів. Загальна площа області – 27,2 тис.км², що становить 4,5 % території України. Площа, яку покривають ліси, складає 1,163 тис.км², або 3,96 % території області. Область межує з Херсонською, Дніпропетровською та Донецькою областями, на півдні омивається більш ніж на 300 км водами Азовського моря.

В межах обласного центру – міста Запоріжжя – розташований острів Хортиця – місце історичної Запорозької вольниці. Територія Запорізької обл. розділена вододілом приблизно навпіл на два водозбірні басейни – р. Дніпро та Азовського моря. Гідрографічна мережа області представлена р. Дніпро – найбільшою водною артерією України, трьома середніми річками – Конка і Гайчур басейну Дніпра та Молочна, яка впадає в Азовське море, та 133 малими водотоками довжиною більше 10 км (за уточненими по результатах паспортизації даними).

Ступінь розчленованості рельєфу гідрографічною мережею території області змінюється від помірного на схилах Приазовської височини до слабкої на південному заході. На території Михайлівського і Веселівського районів знаходиться безстічно-подова ділянка площею близько 2 тис. км².

На р. Дніпро в межах області розташовані Каховське та Дніпровське водосховища з об'ємами води в них відповідно 18,2 км³ і 3,3 км³. На середніх та малих водотоках розташовані 28 водосховищ та 1195 ставків.

Середній багаторічний об'єм поверхневого стоку, що формується на

території області, сягає $0,5 \text{ км}^3/\text{рік}$, стік р. Дніпро складає $53,0 \text{ км}^3/\text{рік}$.

Водні ресурси р. Дніпро є основним джерелом питного водопостачання міст Запоріжжя, Бердянськ, Приморськ, Вільнянськ, ряду сільських населених пунктів північних і південних районів області, водопостачання промислових підприємств області, зокрема гірничометалургійного комплексу та енергетичної галузі. Крім того, гідроенергетичний потенціал р. Дніпро, який складає третину всього потенціалу Дніпровського каскаду водосховищ, використовується Дніпровською ГЕС, що дозволяє знімати пікові навантаження в енергосистемі.

Використовується р. Дніпро для судноплавства, а також, як рекреаційний ресурс для відпочинку та оздоровлення населення. Басейн Азовського моря займає південь області і знаходиться у південно-західній частині Приазовської височини та східній частині Причорноморської низини. Практично всі водотоки басейну, крім р. Молочна (середня ріка), відносяться до малих. Найбільшими серед них є річки Берда, Обіточна, Великий та Малий Утлюки.

Басейн Азовського моря, зокрема його північна частина, має цінність як рибогосподарська та туристично-курортна зони. В області існують сприятливі умови існування багатьох видів тварин, серед яких є мисливські, такі як: дикий кабан, козуля, заєць-русак, лисиця, вовк, єнотовидний собака, ондатра.

Клімат регіону – помірно-континентальний, характеризується чітко означеною посушливістю, яка обумовлена пануванням на більшості території області сухих східних вітрів (на рік у середньому припадає 225 сонячних днів). Середня температура повітря за 2016 р. була на $1,5 \text{ }^\circ\text{C}$ вища за норму і становила $10,8 \text{ }^\circ\text{C}$. У січні, травні, вересні та листопаді середня місячна температура повітря була в межах норми. Решта місяців мали плюсову аномалію температури. Найхолоднішим місяцем року був січень (середня за місяць температура повітря $3,8 \text{ }^\circ\text{C}$ морозу), найтеплішими – серпень (середня за місяць температура повітря $+25,1 \text{ }^\circ\text{C}$) [23, с. 5-6].

Об'єкти природно-заповідного фонду області мають значний рекреаційний потенціал. Під рекреаційним потенціалом території ми розуміємо його здатність надавати людині можливість різноманітного використання з метою задоволення фізичних і духовних потреб.

З 11 затверджених категорій природно-заповідного фонду України в Запорізькій області функціонують 8:

- 1) природний заповідник – 1;
- 2) національні природні парки – 2;
- 3) заказники загальнодержавного значення – 12; заказники місцевого значення – 198;
- 4) пам'ятки природи загальнодержавного значення – 7; пам'ятки природи місцевого значення – 74;
- 5) парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення – 1; парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення – 14;
- 6) заповідні урочища – 2;
- 7) дендрологічний парк місцевого значення – 1;
- 8) зоологічний парк місцевого значення – 1.

Кожна категорія територій та об'єктів природно-заповідного фонду має свій статус та завдання і виходячи з цього і різний ступінь їх рекреаційного використання. Розглянемо кожен із категорій територій та об'єктів природно-заповідного фонду Запорізької обл. з метою визначення частки їх рекреаційного використання.

Природні заповідники. На території Куйбишевського району знаходиться частина філії Українського степового державного природного заповідника «Кам'яні могили» 100 га, решта території філії – 254 га знаходиться на території Донецької обл. Основним завданням природного заповідника є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, які повністю виключаються з господарського використання, тому рекреаційна діяльність на їх території заборонена. Національні природні

парки. На території Запорізької обл.і створений національний природний парк «Приазовський» [24].

На території заповідника «Хортиця» знаходиться державний геологічний заказник «Дніпровські пороги» загальною площею 1383 гектари, який належить до природно-заповідного фонду України. Унікальною особливістю є те, що на острові представлені ландшафти всіх географічних зон України – від степової до гірської. З 1052 видів вищих рослин 657 належать до дикорослих аборигенів, 11 з них занесено до Червоної книги України, 41 – реліктові та ендемічні рослини.

Запорізька обл. має 310 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, у тому числі Заповідник «Хортиця», кургани III – I тис. до н. е. в м. Біленькому, історико-архітектурні пам'ятки V-III ст. до н. е. у селах Великий Знам'янці і Балках, частину філії Українського степового заповідника «Кам'яні Могили», Дніпрогес. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України, до курортних віднесені такі населені пункти області: м. Бердянськ, с. Новокостянтинівка та с. Строганівка (Приазовський р-н), м.Приморськ, с-ще Кирилівка (Якимівський р-н) [22, с. 9].

Регіональні ландшафтні парки. Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами, що створюються з метою збереження в природному стані природних комплексів та об'єктів. Одним із завдань регіонального ландшафтного парку є створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів. Перший і на цей час єдиний в області природний ландшафтний парк «Панай» знаходиться у Василівському районі, займає площу 1025 га. Він є місцем короткочасного відпочинку мешканців м. Дніпрорудного.

Заказники. Заказники провадяться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. В області 12 заказників загальнодержавного і 194 місцевого значення.

Рекреаційне використання цих територій проводиться у повному об'ємі, як короткочасному так і довготривалому відпочинку у всі пори року. Так наприклад гідрологічний заказник «Молочний лиман», лісовий заказник «Радивонівський», зоологічний заказник «Алтагірський» в районі с. Богатир використовуються як місця для довготривалого відпочинку дітей та юнацтва в літній період. В осінній та весняний період використовуються як місця сімейного короткочасного відпочинку в кінці тижня (уїк-енд). На території цих заказників проводяться такі рекреаційні заняття: ловля риби, збирання грибів та ягід, активний відпочинок на узбережжі та в лісі (гра в волейбол, футбол, рухливі дитячі ігри) тощо. В літній період це купання, прийняття сонячних ван, парусний спорт тощо. Ландшафтний заказник «Старобердянський» використовується мешканцями м. Мелітополь для короткочасного відпочинку в кінці тижня.

Пам'ятки природи. Оголошення пам'яток природи провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших ділянок у їх власників та користувачів. В області знаходиться 7 пам'яток природи загальнодержавного і 82 місцевого значення. Природні пам'ятки мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення. Наглядним прикладом рекреаційного використання цієї категорії природно-заповідного фонду є геологічна пам'ятка природи «Кам'яна Могила на річкою Молочною», площею 15 га, в 1 км від с. Терпіння Мелітопольського району, ботанічна пам'ятка природи «Дуб Патріарх» в с. Терпіння. Вони являються важливими туристично-екскурсійними центрами Мелітопольського району та області.

Заповідні урочища. Ними оголошуються лісові, степові, болотні та інші ландшафти, що мають важливе природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані. Заповідні урочища «Лісонасадження Яковенко» та ліс в заплаві колишньої р. Великий Утлюк використовуються як місця короткочасного відпочинку кінця тижня мешканцями м. Кам'янка-Дніпровська.

Зоологічні парки. Вони створюються з метою екологічної освітньо-виховної та науково-дослідної роботи. На території області знаходиться 1 зоологічний парк «Таврія» на площі 290 га. Де в природних умовах мешкають багато видів копитних тварин. Він є важливим туристсько-екскурсійним центром області.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Парки пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами. В області 1 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення в м. Мелітополі, парк відпочинку ім. Горького. Він головним центром відпочинку населення міста у всі пори року. Також в області 8 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення [24, с. 6-15].

Необхідною складовою розвитку лікувально-оздоровчої рекреаційно-туристичної діяльності (РТД) є потенційні можливості території, серед яких провідне місце займає природно-ресурсний потенціал. Він являє собою сукупність взаємозалежних компонентів природних і природно антропогенних систем для задоволення рекреаційно туристичних потреб.

Запорізька обл. володіє значними природними ресурсами для розвитку лікувально-оздоровчої РТД. Рекреаційно туристичні ресурси території різноманітні за складом і своїми властивостями. Найбільш привабливим для організації і розвитку лікувально-оздоровчої РТД у Запорізькій обл. є узбережжя Азовського моря, розташоване в сухостеповій зоні з помірно континентальним кліматом, що характеризується спекотним і сухим літом і не дуже холодною зимою, середня тривалість безморозного періоду складає 200 днів. Кліматичні умови південної частини області сприятливі для організації відпочинку на протязі 5 місяців, а для курортного лікування та оздоровлення протягом року. Клімат визначає рекреаційно-туристичні можливості території, що накладає відбиток на її рекреаційно туристичну спеціалізацію. За кліматичними умовами територія узбережжя Запорізької обл. і близька до умов Одеського узбережжя і Південного берегу

Криму, які сприятливі для організації кліматичних курортів. В межах Запорізької обл. є значні запаси лікувальних грязей сульфідно мулового типу, які зосереджені в затоці Сиваш, в озері Бердянської коси, в Утлюкському і Молочному лиманах. На їх базі функціонують курорти «Кирилівка» і «Бердянськ».

Основне родовище «Озеро Велике» розташоване на Бердянській косі. Середньорічний видобуток грязей складає тут 634 тонн. Використовуються вони санаторіями курорту «Бердянськ». Запаси лікувальних грязей ДКЗ України не затверджувалися. Родовище «Кирилівське» розташовано в гирлі річки Ташенаку, що впадає в Молочний лиман. Затверджені ДКЗ України; їх запаси на термін 50 років перевищують 40 тис. м³. Середньорічний видобуток їх сягає 99 м³. Грязі використовуються санаторієм «Кирилівка». В районі м. Приморська розвідані та затверджені запаси лікувальної грязі Великого та Малого лиманів в кількості 250,6 тис. м³, що дає змогу перспективного розвитку міста як курорту [22, с. 10].

За своїми лікувальними властивостями виявлені грязі не поступаються лікувальним грязям таких курортів як Саки, Слов'янськ, Одеса. При рекреаційно-туристичному використанні їх запаси можна вважати практично туристичному використанні їх запаси можна вважати практично невичерпними.

Особливу рекреаційно-туристичну цінність у Запорізькій обл. мають її області мають мінеральні води, які сконцентровані в 2 бальнеологічних районах: Східному та мінеральні води, які сконцентровані в 2 бальнеологічних районах: Східному та Західному. У Східному районі (Преславши, Азов, Приморськ, Бердянськ, Новопетрівка, Старопетрівка, коси Новопетрівка, Старопетрівка, коси – Обитічна і Бердянська) поширені хлоридно--сульфідні, бромсульфідні, бромні, йодої, йодо-бромні, залізисті, бромбромні, залізисті, бром-залізисті, вуглекислозалізисті, вуглекисло-гідрокарбонатно-натрієві води. У районі смт. Кирилівка поруч зі свердловинами гідрокарбонатно натрієві води. У районі смт. Кирилівка

поруч зі свердловинами вскриті мінеральні сірководневі (сульфідні) води. У Західному районі (узбережжя Утлюкського, Молочного лиманів і гирлових чагирлових частин рік Домузгла, Корсак, Лозоватка) поширені хлоридні мало- і середньомінералізовані нейтральні та слабколужні води. середньомінералізовані нейтральні та слабколужні води.

Зустрічаються слабкосулфідні та гідрокарбонатні води. Однак широкого застосування в лікувальній практиці вони не одержали, це пов'язано з застосування в лікувальній практиці вони не одержали, це пов'язано з особливостями освоєння регіону (дані території розташовані в «резервних» особливостями освоєння регіону (дані території розташовані в «резервних» зонах рекреаційно-туристичного освоєння).

Родовище «Бердянське» розташоване на території курорту «Бердянськ» і включає ділянки «Лазурний», «Бердянськ», «Нива», «Азов-1» і «Азов-3». На родовищі використовуються ропні і високомінералізовані води для бальнеологічних цілей зовнішнього застосування. Води середньої мінералізації поряд із зовнішнім застосуванням використовуються як лікувально-столові після їх розведення до мінералізації 5 г/дм³ (за лікувальними властивостями вода аналогічна «Миргородській»). Загальні запаси мінеральних вод на родовищі затверджені ДКЗ СРСР у кількості 3532 м³/доб. Середньодобовий водовідбір складає біля 300 м³, тобто біля 10 % затверджених запасів. Родовище «Кирилівське» розташовано на території санаторію «Кирилівка». На родовищі використовуються ропні води і води середньої мінералізації. Запаси ропних вод затверджені в кількості 699 м³/доб., середньої мінералізації – 360 м³/доб. Водовідбір відповідно складає по 7 м³/доб. Значні запаси мінеральних лікувальних ресурсів дозволяють розвивати на узбережжі Азовського моря в Запорізькій обл. курортно-оздоровчу зону [22, с. 10].

Щороку, в рекреаційно-туристичних закладах Запорізької обл. на основі наявних рекреаційно-туристичних ресурсів відпочивають та проходять курси геліотерапії, таласотерапії, приймають грязьові та

мінеральні ванни рекреанти і туристи з інших (північних) регіонів України та близького зарубіжжя.

Рекреанти та туристи мають можливість об'єднати лікувальні і оздоровчі курси з фітотерапією (фрукти та курси з фітотерапією (фрукти та овочі, лікарські рослини використовуються як овочі, лікарські рослини використовуються як для харчування, так і для підвищення саногенетичних можливостей організму).

Необхідно зазначити, що Запорізька обл. має перспективи, щодо інтенсивного розвитку фітотерапії, як одного з основних чинників оздоровлення людей в поєднанні з естетико-пізнавальною діяльністю всього царства рослин, пізнавальною діяльністю всього царства рослин, що буде сприяти розвитку фітотуризму.

При фітотуризмі людина, окрім споживання фітопродуктів, може насолоджуватись краєвидами природи або окремими рослинами, отримувати задоволення і заряд бадьорості, заспокоювати нервову систему, накопичувати задоволення і заряд бадьорості, заспокоювати нервову систему, накопичувати позитивні емоції.

Для цього є як природні (клімат, ґрунти, лікарські рослини), так і господарські (розвинуте сільське господарство, рекреаційно-господарські (розвинуте сільське господарство, рекреаційно-туристична галузь) передумови та можливості. На ряду з колективними і фермерськими господарствами великий відсоток продукції садівництва й овочівництва вирощується на приватних присадибних ділянках місцевими жителями; ця продукція доходить до рекреантів і туристів у свіжому вигляді, є екологічно чистою.

У фруктових насадженнях переважають черешня, абрикос, персик, яблуна, груша; ягідники більше характерні для присадибних ділянок: агрус, чорна груша; порічки, суниці, малина, а також горіхи. Серед овочів більш

характерні томати, огірки, капуста, гарбуз, перець, ти, огірки, капуста, гарбуз, перець, цибуля, морква, бобові, буряки. Культивуються культури як серед фермерських і колективних господарств так і на присадибних ділянках. Також місцеві жителі вирощують петрушку, зелену цибулю, кріп, шпинат, картоплю. вирощують петрушку, зелену цибулю, кріп, шпинат, картоплю. На великих сільськогосподарських підприємствах вирощують зернові і иких сільськогосподарських підприємствах вирощують зернові і технічні культури, продукти переробки яких, також використовуються в фітотерапії.

Запорізька обл. має запаси лікарських рослин, які можуть використовуватись в курсах фітотерапії (полин гіркий, подорожник великий, подорожник великий, пижма звичайна, кульбаба лікарська, цмин пісковий, цикорій дикий, кропива дводомна, шавлія лікарська, чистотіл звичайний, деревій звичайний, тім'ян звичайний, софора японська, хміль звичайний, оман високий, ромашка лікарська, фенхель звичайний та ін.).

Призначення різних варіантів фітотерапії в умовах санаторно-курортного лікування можливо не тільки у вигляді відварів, настоїв, узварів, соків до столу або введення до меню споживання салатів з тих чи інших лікарських рослин, а також створення фітобарів, приготування кисневих коктейлів з різними зборами, лікарських чаїв, проведення процедур фітотерапії в кабінетах аеротерапії.

В межах Запорізької обл. більшість фруктів, ягід, овочів та лікарських рослин або культивується, або росте в дикому вигляді в природному середовищі. ому вигляді в природному середовищі. Це є однією з передумов для впровадження в лікувально-оздоровчу РТД та оздоровчу РТД та санаторно-курортну справу інтенсивних курсів фітотерапії із застосуванням місцевих рослинних фондів.

Значного поширення в регіоні дослідження набуває апітуризм (медовий є апітуризм (медовий туризм, бджолиний туризм) – різновид РТД, що має за мету споживання, дегустацію, купівлю продуктів бджільництва безпосередньо на місці їх виробництва, відпочинок на пасіках, які стають

екскурсійним об'єктом для туристів.

Розвиток апітуризму в Запорізькій обл. базується на сучасних тенденціях бджільництва в країнах-лідерах по інноваційному розвитку Словенії (яка вважається лідером апітуризму у світі), Австрії, Індії, Італії, Угорщини, Франції щодо виробництва екологічно чистих продуктів бджільництва для оздоровлення людей (наприклад, тільки у Мелітопольському районі працює близько 500 бджолярів; а назва міста Мелітополь з грецької перекладається перекладається як «медове місто»).

Рекреанти та туристи мають можливість відвідати апітерапевтів, придбати прпродукти бджільництва, бджіл, мед, прополіс, маточне молочко, предмети вироблені з воску та інших матеріалів. Для подальшого залучення бджільництва до РТД необхідно створення інформаційно-туристичних центрів в межах туристичних центрів Запорізької обл., які будуть надавати рекреантам і туристам необхідну інформацію для відвідування майстер-класів і можливість спробувати добувати добувати мед, а також місцезнаходження бджільницьких господарств медової індустрії.

Таким чином, можна зробити висновок, що територія Запорізької обл. має унікальне сполучення природних умов і ресурсів для розвитку РТД, особливо для формування тут курортів за функціональним призначенням – лікування, оздоровлення, відпочинок, туризм.

На сучасному етапі використання природно-ресурсного потенціалу в регіоні дослідження необхідно здійснення та реалізація низки інноваційних інноваційних проектів із удосконалення інфраструктури лікувально-оздоровчих комплексів, оздоровчих комплексів, що сприятиме розвитку як традиційних видів лікувально-оздоровчої РТД, так і оздоровчої РТД, так і для запровадження обміну між науковцями, для запровадження нових методів лікування в санаторно-курортних закладах. Перспективними напрямками активізації інноваційної діяльності вважаємо розробку і створення нових туристичних продуктів, розвиток фітотуризму, апітуризму [17].

Такі природні фактори Запорізької обл. сприяють розвитку сільського

господарства, рекреації, курортів та туризму. У наступному підрозділі, нами буде здійснено аналіз історико-культурної компоненти рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області.

2.2 Історико-культурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області

Більшість економістів, оцінюючи багатства будь-якої країни, насамперед підраховують запаси вугілля, нафти, газу, грошові надходження від туризму або інших галузей. Але однією з найбільших цінностей є історико-культурна спадщина, яка свідчить про духовний розвиток народу. В Україні взято під охорону 70 тис. пам'яток історії та культури, в т. ч. понад 12 тис. пам'яток архітектури з добре збереженими ансамблями – центральна частина Львова, Київ із спорудами доби Київської Русі, місто Жовква, Кам'янець-Подільський. Визначні пам'ятки архітектури знаходяться у Чернігові, Луцьку, Ужгороді, Білгород-Дністровському, Хусті та багатьох інших містах України. Високу історичну пізнавальну цінність мають руїни Херсонеса і Пантікапея в Криму, Ольвії в Миколаївській області. В Запорізькій обл. нараховується 8031 історико-культурних пам'яток, в т. ч. 1677 – історії, 6276 – археології (область славиться своїми курганами, могильниками), 78 – монументального мистецтва. Якщо б всі пам'ятки були рівномірно розподілені по території України, то на кожен область припало б по 2,8 % від їх загальної кількості. Частка пам'яток саме в Запорізькій області становить 11,4 %, отже це в 4 рази більше ніж за умови їх рівномірного розподілу. Історико-культурні пам'ятки в Запорізькій обл. відомі не тільки на теренах України, а й далеко за її межами. Стародавні городища (наприклад, Кам'янське), кургани (Канат-могила, Солоха, Мамай-могила та ін.), земляні укріплення (Захарівська фортеця), пам'ятки козацької доби (Хортиця, 700-літній дуб) та багато інших приваблюють. Нині

спостерігається динаміка до збільшення чисельності осіб, які цікавляться не просто подорожами, а саме їх інформаційною та культурною наповненістю. Потенціал Запорізької області може задовольнити будь-якого туриста, починаючи від екскурсій по городищам доби бронзи (IV - I тис. до н. е.) до сучасного кінного театру «Запорізькі козаки». Але статистичні дані свідчать, при великій кількості цікавих та відкритих для відвідання об'єктів, за останні роки, чисельність туристів систематично зменшується. Це є наслідком недостатньої популяризації серед населення історико-культурних ресурсів та неналежний рівень інфраструктури та догляду за об'єктами історико-культурної спадщини.

Історико-культурні туристичні ресурси (ІКТР) – це пам'ятки історії і культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, становлять пізнавальний інтерес і можуть бути використані в туристичній діяльності. До складу ІКТР входять пам'ятки історії, архітектури, мистецтва, етнографічні пам'ятки і пам'ятки народної творчості. За кількістю пам'яток археології, історії, монументального мистецтва Запорізька обл. посідає 4 місце в Україні (після Криму, Львівської та Харківської областей), за кількістю пам'яток археології – 2 (після Криму). Тобто це свідчить про те, що туристична сфера в Запорізькій обл. потребує розвитку та кваліфікованих кадрів. Хоча за рівнем забезпеченості галузі спеціалістами Запорізька обл. займає друге місце по Україні (81 %), але варто більше звертати увагу на якість освіти.

До найбільш перспективних культурно-історичних об'єктів можна віднести наступні – комплекс пам'яток Національного заповідника «Хортиця» (фото 1.2.1), такі пам'ятки загальнонаціонального значення як історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила» (м. Мелітополь) та історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» (м. Василівка), Микитинська фортеця. Навіть ці найбільш відвідувані об'єкти не мають належної інфраструктури та не застосовують весь свій туристичний потенціал. Наприклад, важко знайти інформацію про місцезнаходження та

Фото 1.2.1. Острів Хортиця [25]

туристичні послуги в Микитинській фортеці. А її можна було б позиціонувати як одне з місць козацької слави, не гірше ніж Запорізьку Січ (фото 1.2.2). Тому для інтенсивного розвитку необхідно здійснити комплекс заходів щодо включення до внутрішніх туристичних маршрутів унікальних природно-ландшафтних, історичних, містобудівних, історико-архітектурних туристично привабливих об'єктів у районах та містах Запорізької обл. Задля оцінки історико-культурного потенціалу Запорізької обл. варто визначити ступінь привабливості туристичних об'єктів [13, с. 166-167].

У межах міста Запоріжжя, індустріальної столиці півдня України, є заповідник зі статусом національного – о. Хортиця з прилеглою територією. Хортиця – найбільший острів не лише на Дніпрі, а на усіх річках Європи, довжиною 12 км, шириною 2,5 км. Його площа складає близько 2,5 тис. га. На думку вчених, він утворився більше 2 мільйонів років тому у результаті

Фото 1.2.2. Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» [25]

геологічного розлому, який відколов частинку Українського кристалічного щита. Природа острова унікальна. На його території поєднуються усі ландшафти України: плавневі ліси та луки, справжні та петрофітні степи, скелясті відшарування гранітів, балки, нагорні діброви, висячі болота, озера. Тут понад тисяча видів рослин, стільки ж видів комах, дві сотні видів птахів, два десятка видів ссавців. Багато з них потрапили до Червоної книги України. Сьогодні Національний заповідник «Хортиця» – потужний туристичний центр Запорізького краю. У заповіднику діє багато туристичних маршрутів, на яких можна ознайомитися з історією міста, його унікальною природою, почути безліч легенд та переказів, на які так щедра хортицька земля. Кожен, хто потрапляє на цей острів, душею торкається нашої багатовікової історії, насолоджується неповторними краєвидами, відчуває життєдайну енергетику Хортиці – перлини української землі.

Запорозька Січ – столиця козацьких земель, серце низового лицарства та центр козацької вольності, який існував за порогами Дніпра із середини 16 ст. до 1775 р. Утворення Запорозької Січі пов'язане з процесом формування українського козацтва і освоєння ним раніше спустошених татарами українських земель між Дніпром і Південним Бугом. Численні козацькі загони, які займалися господарським освоєнням цих земель і вели постійну боротьбу з татарами, змушені були будувати на уходах укріплення для власної безпеки.

Піклуючись про відтворення історичної пам'яті та повернення до багатовікових традицій запорозького козацтва на території Національного заповідника «Хортиця» було створено історико-культурний комплекс «Запорозька Січ». Дана «Січ» не є копією жодної з вісьмох Запорозьких Січей. Це узагальнений образ козацької столиці, в якому представлено головні будівлі, притаманні Запорозьким Січам: церква, курені, будинок кошового отамана, канцелярія, військові скарбнички, школа, пушкарня. На передмісті: кузня, гончарня, шинок та «грецька хата» для заїзджих гостей. Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» на острові Хортиця покликаний дати сучасникам цілісне уявлення про таке унікальне явище, яким було в історії України запорозьке козацтво.

Музей історії українського козацтва розташований на острові Хортиця. Поруч з музеєм знаходиться великий курган, який видно з греблі ДніпроГЕСу. Цей курган, як стверджують деякі історики, – скіфське поховання. З оглядового майданчика музею відкривається найбільш мальовничий вид на греблю Дніпрогесу [25].

Експозиційна площа музею становить 1600 кв. м. На сьогоднішній день в музеї зібрано понад 32 тис. експонатів. В музеї представлені експозиції:

- Запорозьке козацтво в історичній та художній літературі;
- період Київської Русі;
- православ'я на українських землях;
- новітня історія запорозького краю;

– нові археологічні знахідки Національного заповідника.

У музеї постійно відкриті для огляду три діорами: «Битва Київського князя Святослава», «Військова рада на Січі», «Визволення міста Запоріжжя». Неподалік від музею на острові Хортиця розташований кам'яний стовп, на якому написано, що тут, імовірно, вбили князя Святослава. Тут же знаходиться таємничий чорний камінь, який, як вважають, має велику магічну силу.

Поряд з історико-культурним комплексом «Запорозька Січ» знаходиться меморіально-туристичний комплекс «Протовче». Археологічні знахідки поблизу озера Осокорового свідчать, що у поселенні Протовче мешкали і мисливці, і ремісники, і землероби. Наявність значної кількості предметів озброєння говорить ще й про потужну військову рису. Існує думка, що поселення було своєрідним форпостом на кордоні між слов'янським державним угрупованням і кочівницьким Степом. Його часові межі – від X до XIV ст. Масштаби пам'ятки, її виключно важливе стратегічне розташування дають вагомі підстави вважати Протовче однією із залог, з яких згодом викристалізувався військово-адміністративний центр – Запорозька Січ.

Протовче цікаве не тільки з історичного боку, це унікальна пам'ятка природи, зона абсолютної заповідності. Комплекс з більше 20 озер, проток і заток, островців і півострівців – це залишки колись безкрайнього плавневого масиву «Великого Лугу Запорозького». Тут мешкає більше 28 видів звірів, 47 видів риби, 226 видів птахів (фото 1.2.3).

Поряд розташовано туристичний комплекс «Скіфський стан». На Хортиці існувало 129 курганів, найдавніші з яких споруджені в добу бронзи – III-II тис. до н.е. Кургани розташовувалися шістьма групами і були ніби нанизані на так званий Скіфський шлях, який проходить серединою Хортиці, від балки Наумової до плавневої частини. П'ята курганна група, до якої колись входило 28 курганів, а нині вціліло лише три, розташована у найвищій точці Хортиці: висота над рівнем Дніпра – 59 м, над рівнем моря –

Фото 1.2.3. Хортицькі плавні [25]

72 м. На цьому місці відкриваються чудові краєвиди. Відтак тут у листопаді 2005 р. вперше в Україні розпочалися роботи з відновлення історичного ландшафту. До трьох вцілілих курганів додалися ще вісім: один насипаний на місці дослідженого, два на місці зруйнованих, два – у вигляді макетів, а ще два рукотворні пагорби постали один у вигляді стилізованого святилища скіфського Бога війни Арея, а другий – своєрідний постамент для стилізованої козацької вежі. На курганах установлено стели доби бронзи, половецькі статуї. На західній околиці комплексу розташовано музей кам'яних витворів, який склали кам'яні гармани, ступи, корита, зернотерки, жорна та хрести козацького типу, виявлені у довколишніх селах і привезені на Хортицю.

На о. Хортиця функціонує Запорізький кінний театр та етнографічний комплекс «Козацька зала». Кінний театр «Запорозькі козаки» є однією з візитних карток Запоріжжя і пропонує програму фольклорно-етнографічного

кінного театру, який почав працювати ще на початку 90-х років. Театралізована вистава проходить на імprovізованій сцені, програма включає елементи вольтижирівки, джигітівки — трюки на конях, роботу арапником (батогом), захоплюючі козацькі ігри та розваги. Театр проводить старовинний ритуал «Посвята у козаки» з видачею почесної грамоти на пам'ять. Також кінний театр запрошує здійснити кінні прогулянки по мальовничих місцях Хортиці (фото 1.2.4).

Фото 1.2.4. Вистава у кінному театрі «Запорозькі козаки» [25]

Місто Запоріжжя також має цікаві історико-архітектурні пам'ятки. Зокрема, проспект Соборний – один з найдовших в Європі. Це центральна, найбільш красива і жвава вулиця Запоріжжя. Проспект починається від

центрального вокзалу Запоріжжя-1 і закінчується на площі Запорізькій біля Дніпрогесу. Відразу ж після вокзалу проспект розрізає територію Запорізького автозаводу. Потім по Шенвізькому мосту перетинає Мокру Московку. Тут проходила південна межа старої Олександрівської фортеці. В ста метрах від моста відбувається вигин проспекту біля колишнього селища Калантирівка і він витягується майже в пряму лінію аж до свого кінця. На початку цієї лінії проспект тягнеться по колишній вулиці Кузнечній, а після річки Суха Московка і дамби переходить в нову частину Запоріжжя, послідовно проходячи через Вознесенку і Соцмісто (фото 1.2.5).

Фото 1.2.5. Проспект Соборний, м. Запоріжжя [25]

У старій частині проспекту збереглося кілька дореволюційних будівель, що представляють собою не стільки архітектурну, скільки історичну цінність. На проспекті Соборному знаходиться більшість пам'яток Запоріжжя. Від театру ім. Магара в старому місті до «Фонтану життя» і «Годинника закоханих» – в новому.

Дніпровську гідроелектростанцію по праву можна вважати символом

Запоріжжя і цілої епохи. Це велика гідроелектростанція півдня України, п'ята та найстаріша ступінь каскаду ГЕС. Саме на основі ДніпроГЕСу в м. Запоріжжі було створено металургійний, хімічний та машинобудівний промисловий комплекс (фото 1.2.6).

Фото 1.2.6. Вид на ДніпроГЕС з о. Хортиці [25]

Із спорудженням греблі, що на 50 метрів підвищила рівень води в Дніпрі, відкрилося судноплавство. Авторство технічного проекту греблі і шлюзу належить професору І. Г. Олександрову, а архітектурне рішення – В. А. Весніну. Будівництвом керував О .В. Вінтер. Всього на Дніпробуді працювало понад 20 тис. осіб. 1 травня 1932 р. Дніпровська гідроелектростанція дала перший струм. Офіційне ж відкриття Дніпрогесу відбулося 10 жовтня. Повна потужність станції в 30-ті рр. ХХ ст. дорівнювала 560 тис. кВт. 1 травня 1933 р. через трикамерний шлюз пройшов перший пасажирський пароплав «Софія Перовська». Так відкрилося судноплавство по Дніпру. У 1969 р. почалося будівництво Дніпрогесу-2 і нового однокамерного шлюзу, яке очолив М. О. Дубовець. Новий шлюз –

унікальна інженерна споруда, він став вітчизняним аналогом відомих панамських шлюзів. Зараз загальна потужність Дніпрогесу становить 1538,0 МВт.

Цікавою культурною пам'яткою є Запорізький міський дитячий ботанічний сад. Садів, подібних Запорізькому міському дитячому ботанічному саду, немає не тільки на території України, але й у Європі. Сьогодні територія саду складає 14,6 га землі. До його складу входять навчальний корпус, дендропарк, оранжерея «Зимовий сад», оранжерея «Кактусарій», комплекс теплиць «Лимонарій», «Папороті», «Хризантеми», «Розарій», «Кали», квітники, альпінарії. Колекція саду налічує близько 4 тис. рослин. Тут зібрані унікальні хвойні, тропічні та субтропічні рослини, понад 130 сортів троянд [25].

Запорізький академічний обласний український музично-драматичний театр ім. В. Г. Магара. Театр названий на честь художнього керівника театру, народного артиста СРСР Володимира Магара. Приміщення нинішнього театру побудовано в 1953 р. Сьогодні театр – один з кращих в Україні в плані архітектури, естетичних показників, технічного обладнання. У 2004 р. театру присвоєно звання академічного. Репертуар театру – це українська класична, світова та сучасна драматургія, оперети та мюзикли, вистави героїко-романтичної спрямованості, комедії, музично-пластичні вистави та казки для дітей. В театрі діють театр-салон та мала сцена. При театрі створений Міжнародний центр театру «Данапріс» та театр просто неба, вистави якого проходять на о. Хортиця, в Історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» (фото 1.2.7).

Запорізький обласний краєзнавчий музей. Колекція Запорізького краєзнавчого музею нараховує близько 110 тисяч експонатів основного фонду, з яких кілька сотень пов'язані з історією козацтва. Серед них такі реліквії як клейноди, холодна та вогнепальна зброя, корабельні гармати та якорі, побутові речі запорожців, монети, документи XVI–XVIII ст. Археологічна колекція є найбільшою серед обласних музеїв України.

Фото 1.2.7. Музично-драматичний театр ім. В. Г. Магара, м. Запоріжжя [25]

Особливий інтерес представляють унікальні пам'ятки доби бронзи та скіфського часу, періодів черняхівської культури і середньовіччя. Тільки у трьох залах давньої історії краю експонується понад 4300 оригінальних старожитностей. Великою є і колекція часів визвольних змагань та селянського руху під проводом Нестора Махна, будівництва Дніпрогесу, Другої світової війни та повоєнної відбудови промислового комплексу Запоріжжя, одного з найбільших у світі. Багатонаціональна культура Запорізького краю від його заселення у XVIII – початку XIX ст. представлена у кількох залах експозиції «Етнографічні скарби Запоріжжя». Зали відділу природи приваблюють численними експонатами флори і фауни степу, лісу та Азовського моря. Особливої неповторності надають експозиціям високохудожні діорами: «Цілинний степ», «Кам'яні могили», «Коса

Обитічна», «Старобердянське лісництво». У Великому виставковому залі музею площею 200 м². постійно діють пересувні виставки провідних музеїв України, Росії та інших країн.

Окрім, цього в місті функціонують інші «молоді» тематичні музеї.

Музей історії зброї, який був створений у 2004 р.. На пострадянському просторі це одна з найбільших приватних колекцій зброї, що була зібрана на п'яти континентах і представлена публіці. Основною темою експозиції є історія виникнення і розвитку зброї. Хронологічні межі експонатів, представлених в музеї, охоплюють величезний проміжок часу – від середнього палеоліту (40–15 тис. років тому) до другої половини ХХ ст. Більш ніж 4 тис. одиниць вогнепальної та холодної зброї, зібраних в музеї, відображають майже всі етапи становлення людських цивілізацій.

Музей ретро-автомобілів «Фаетон» розпочав свою роботу у 2008 р. з виставки автомобілів з колекції громадської організації ім. Л. Хлевною «Автомобілоклуб «Фаетон». Сьогодні – це єдиний повноцінний автомобільний музей в Україні. Колекція музею нараховує більше 60 одиниць техніки кінця 20-х рр. – 70-х рр. ХХ ст. З довоєнної техніки в експозиції представлені рідкісні автомобілі, такі як «полуторка» ГАЗ-АА 1935 р. виробництва – найстаріша вантажівка в Україні, а також «трофейний» Opel 1937 р. Широко представлені і автомобілі часів Другої світової війни. Є в колекції музею і американські автомобілі, що постачалися до СРСР за ленд-лізом. У 2012 р. було відкрито другий зал музею, де експонуються 15 одиниць техніки («махновська» тачанка, пожежна машина та інше) та більше 50 видів вогнепальної зброї часів Другої світової війни. Особливістю музею є те, що вся техніка на ходу і декілька разів на рік виїжджає з музею на запорізькі вулиці [25].

Музей техніки Богуслаєва відкрився 20 жовтня 2012 р. На двох поверхах будівлі в просторих залах розташувалися експозиції різноманітної техніки. На першому поверсі розміщується експозиція, присвячена історії Запорізького моторобудівного заводу. Серед експонатів – унікальні колекції

поршневих і реактивних авіаційних двигунів, що випускалися підприємством в різні періоди історії. На другому поверсі розмістилася вражаюча колекція мотоциклів 30-х – 80-х рр. XX ст. На площі перед музеєм розмістилася колекція військової техніки, де представлені протитанкові і дивізійні гармати, гаубиці «Гвоздика» 2С1, «Акація» 2С3, зенітні установки «Шилка» тощо.

Музей-галерея прикладної кераміки та живописної творчості Іллі та Олексія Бурлай створений 18 червня 2008 р. в старовинному приміщенні в історичній частині міста Запоріжжя на честь 90-річчя з дня народження О. П. Бурлай, заслуженого діяча мистецтв Татарської АРСР, лауреата премії ім. Г. Тукая, був відкритий музей-галерея. Музей має наукову, творчу та культурно-педагогічну спрямованість. Відвідавши музей, можна дізнатися, як він створювався, чим живе сьогодні, побачити старовинну фортецю родини Хілтманн побудови XVIII ст. на глибині 5 метрів. В колекції музею – матеріали, пов'язані з історією та першими будівлями Запоріжжя, старовинні карти та фотодокументи, колекція старовинної черепиці і цегли, історія цегельні в селищі Карантинка. Колекція безперервно поповнюється цікавими експонатами.

Центральний парк культури та відпочинку «Дубовий гай», який розміщується у Олександрівському районі: від Набережної магістралі тягнеться до річкового вокзалу. Таку назву парк отримав завдяки безлічі дубів, які ще у XVIII ст. займали обширні території, що розкинулися до Великого Лугу. Саме як парк культури і відпочинку його офіційно відкрили 1 травня 1959 р. Сьогодні загальна площа парку – 57 га. Серед парку – річкова протока, через яку в кількох місцях перекинуті мости. Уздовж доріжок встановлені лавки, дитячі майданчики, парк атракціонів, фонтан, кілька майданчиків для проведення концертів, тенісні корти [25].

Мости Преображенського. Це два мости над Дніпром з'єднують через острів Хортицю правий і лівий береги міста Запоріжжя. Побудовані в 1949-1952 рр. і названі на честь автора проекту – інженера-мостобудівника

Б. М. Преображенського. На сьогодні це пам'ятник культурної спадщини України та пам'ятка містобудування місцевого значення. Обидва мости були здані в експлуатацію 31 грудня 1952 року. Через Новий Дніпро був побудований чотирьохарочний двох'ярусний міст, нижній ярус якого був призначений для пішоходів і автотранспорту, а верхній – для залізничної магістралі. Загальна довжина моста склала 560 метрів, висота – 54 метри. Через Старий Дніпро також звели двох'ярусний, але одноарочний міст, що вважався для того часу унікальним через величезні прольоти довжиною 228 метрів (фото 1.2.8).

Фото 1.2.8. Міст Преображенського та опори нового моста, м. Запоріжжя [25]

Запорізька обласна філармонія заснована в 1939 р. і розміщена в концертному залі ім. М.І. Глінки на 772 місця, збудованому в 50-ті роки архітектором Р. Вегманом і інженером В. Шапильським. Сьогодні філармонія має творчу базу для розвитку всіх видів музичного мистецтва. Симфонічні та камерні концерти, сольні концерти артистів філармонії, музичні лекторії, літературні вітальні, гастролі зарубіжних виконавців, обласні, всеукраїнські

та міжнародні фестивалі, конкурси, творчі зустрічі, заходи, до професійних та календарних свят – це творчий доробок працівників та артистів філармонії. Партитура кожного концертного сезону, яку натхненно й ретельно створює весь колектив філармонії, унікальна і неповторна. Щороку створюються нові цікаві програми, в яких органічно синтезуються різні жанри (фото 1.2.9).

Фото 1.2.9. Запорізька обласна філармонія [25]

Запорізький державний цирк. 20 квітня 1972 р. стаціонарний Запорізький цирк розпочав свою роботу. Сьогодні цирк — один з центральних організаторів видовищних заходів для дозвілля дітей і дорослих. У цирку постійно проводиться робота з підвищення художнього рівня циркових програм та культури обслуговування глядачів. На арені цирку радували мешканців міста і області такі видатні діячі циркового мистецтва як Юрій Нікулін, Ігор та Еміль Кіо, артисти Дурови, Філатови, Запашні та багато інших.

Свято-Покровський кафедральний собор. Першу церкву на місці

нинішнього головного собору міста побудували ще в 1778 р., стара Покровська церква була переважно дерев'яною. 5 травня 1886 р. на місці вже розібраної церкви заклали новий кафедральний Свято-Покровський собор, зруйнований більшовиками в 30-ті роки XX ст. Будівництво майже точної копії зруйнованого собору почалося в 1993 р. і тривало 14 років. 53-метровий Свято-Покровський кафедральний собор фахівці називають одним з найкрасивіших в країні. Архітектор Дмитро Романов знайшов фотографії собору, який діяв на цьому місці до Жовтневої революції 1917 р., в Санкт-Петербурзі, в Синодальному архіві. Свято-Покровський кафедральний собор був відтворений у його первісній красі (фото 1.2.10).

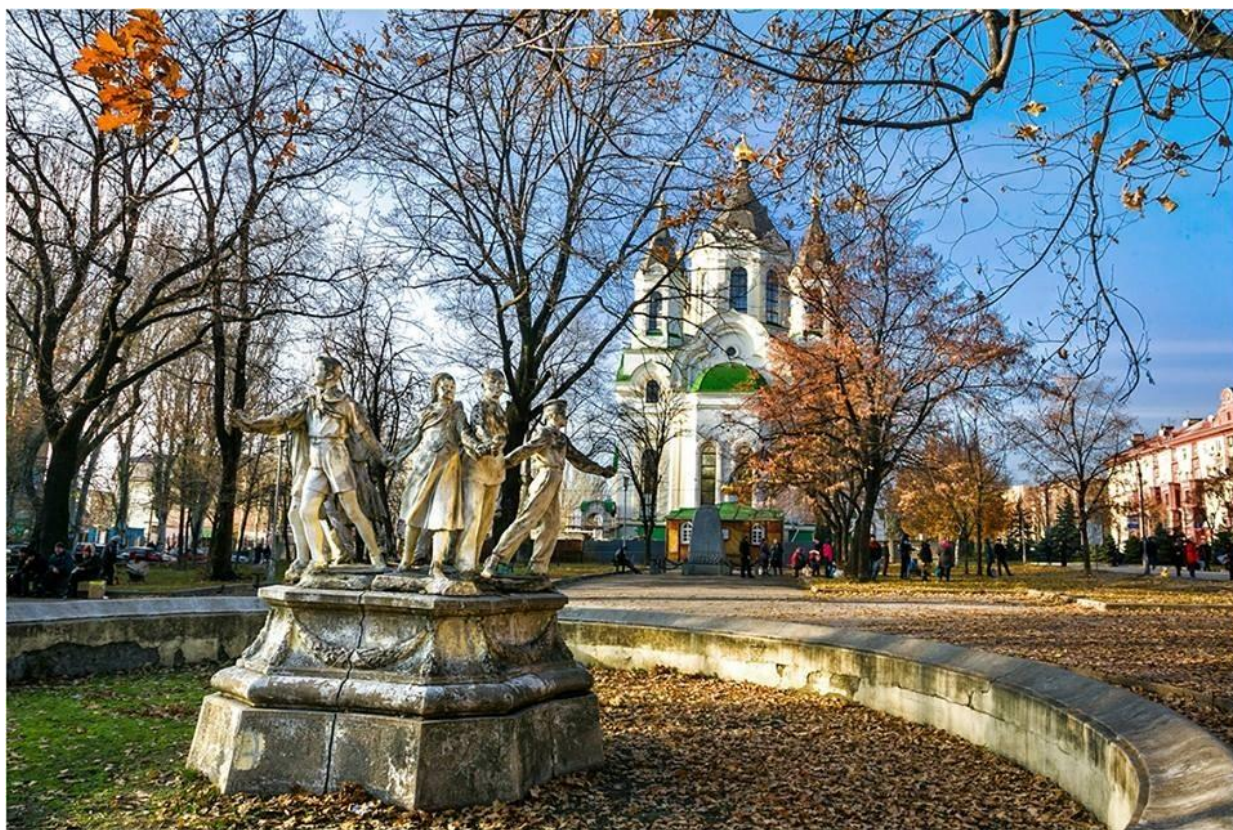

Фото 1.2.10. Свято-Покровський кафедральний собор,
м. Запоріжжя [25]

«Фонтан Життя» на площі Маяковського у м. Запоріжжя вдало поєднав у собі як естетичну красу, так і дивовижне технічне рішення. Фонтан має найбільшу в Україні кулю, що обертається під дією води. Куля важить 3,8 т і виконана з найміцнішого запорізького граніту. Механізм фонтану настільки

точний і налагоджений, що напір води, що обертає гранітну громадину, — всього 3,5 атмосфери, менше, ніж у водопроводі. А водний прошарок між кулею і його опорою — всього один міліметр (фото 1.2.11).

Фото 1.2.11. «Фонтан Життя», м. Запоріжжя [25]

Куля в центрі фонтану об'єднує навколо себе вісім статуй, пов'язаних з культурою, історією та побутом українського народу. Зокрема, у структурі кулі є композиція Чорнобиля, яка увінчує подвиг ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС, козак Мамай — символ вільного і незалежного духу запорізьких козаків, всього народу України, чумаки — невтомні мандрівники таврійських степів, Берегиня — символ збереження життя, скіфи — давній народ Запорізького краю, мисливець — символ нерозривного співіснування людини і природи, кам'яні могили — місця першої писемності людства і степ — багатство землі української.

«Годинник закоханих» на бульварі Шевченка у м. Запоріжжя був побудований у 2003 р. за ініціативою тодішнього мера м. Запоріжжя О. Поляка. Спочатку для годинника, прикрашеного гербом Запоріжжя,

планувалася роль міських курантів, але потім його вирішили зробити музичним – тепер з настанням кожної нової години хронометр програє уривок з пісні «Коли весна прийде, не знаю...», яка вважається неофіційним гімном Запоріжжя. А «закоханим» годинник став після того, як молодята взяли за традицію фотографуватися біля нього на щасливе сімейне життя (фото 1.2.12).

Фото 1.2.12. «Годинник закоханих», м. Запоріжжя [25]

Інші пам'ятки історії та культури м. Запоріжжя наведені у Додатку А.

Проаналізувавши історико-культурну компоненту рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької обл., можна зробити наступні висновки: історико-культурний потенціал Запорізької обл. є дуже привабливим для внутрішніх та іноземних туристів; найперспективнішими об'єктами відвідання є: комплекс пам'яток Національного заповідника «Хортиця» (в т. ч. кінний театр «Запорізькі козаки» та «Скіфський стан»), історико-

археологічний заповідник «Кам'яна могила», історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова», Микитинська фортеця; ресурси області дозволяють розробити велику кількість туристичних маршрутів з залученням активних видів туризму; цільова аудиторія для туристичного продукту – діти з батьками та молодь; має бути звернена належна увага по догляду за історико-культурними об'єктами та їх обладнання для людей з обмеженими можливостями, а також створення належної інфраструктури. Отже, Запорізька обл. має багатий та високоатрактивний історико-культурний потенціал для розвитку вітчизняного та іноземного туризму. Древні поселення, місця козацької слави, новітні споруди – все це передумова для розвитку історико-культурного туризму з елементами рекреації.

2.3 Інфраструктурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Запорізької області

Туристична інфраструктура – це сукупність підприємств, установ і закладів, діяльність яких спрямована на задоволення потреб людей, котрі беруть участь в оздоровленні або відпочинку, а також шляхів сполучення і транспорту та об'єктів розміщення туристів, що забезпечують умови стабільного функціонування. Ми розглядаємо її цілісною системою, що складається з двох підсистем: соціальної та виробничої, які взаємопов'язані та взаємообумовлені відносно обслуговуючого суб'єкта. У свою чергу інфраструктура певною мірою формує туристичні регіони, сприяє туристичній спеціалізації та профілю господарювання, адже завдяки наявності інфраструктурних зв'язків між окремими об'єктами визначають якість обслуговування на тій чи іншій території.

У табл. 2.3.1 наведено показники кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, за видами туризму – обсяг туристичного потоку, що кількісно відображує фактичне перебування туристів в області.

Таблиця 2.3.1

Показники кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, за видами туристів в Запорізькій обл. у 2000-2018 рр. [10]
(осіб)

Роки	Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, усього	У тому числі		
		в'їзні (іноземні) туристи	виїзні туристи	внутрішні туристи
2000	90907	23367	7184	60356
2001	93396	19148	7868	66380
2002	107517	26643	10717	70157
2003	190959	29658	13741	147560
2004	86153	16444	13883	55826
2005	100271	13989	17977	68305
2006	99744	15540	22295	61909
2007	114679	17661	28682	68336
2008	120151	20029	30022	70100
2009	91425	16606	22063	52756
2010	88821	17656	24938	46227
2011	60055	1541	23882	34632
2012	35428	760	25023	9645
2013	54415	778	31107	22530
2014	39010	112	22320	16578
2015	30922	31	17197	13694
2016	40376	114	23571	16691
2017	47675	26	32487	15162
2018	56374	252	38984	17138
Відхилення 2018/2017 р.:				
- абсолютне, (+; -)	8699	226	6497	1976
- відносне, %	18,2	8,7 р.	20,0	13,0
Відхилення 2018/2016 р.:				
- абсолютне, (+; -)	15998	138	15413	447
- відносне, %	39,6	1,2 р.	65,4	2,7

Як свідчать дані табл. 2.3.1, найбільшу кількість туристів було обслуговано на території Запорізькій обл. у 2003 р. – 190,96 тис. осіб, а найнижча сягнула у 2015 р. – 30, 9 тис. осіб, такий спад туристичного потоку пояснюється загальноекономічним спадом, політичною нестабільністю та бойовими діями на сході країни. На протязі останніх років спостерігається

позитвна тенденція щодо зростання кількості туристів. Так, у 2018 р. їх кількість становила 56,4 тис. осіб, що на 8,7 тис. осіб (18, 2 %) більше ніж у 2017 р. та 16,0 тис. осіб (39,6 %) більше ніж у 2016 р.

У табл. 2.3.2 наведено показники розподілу туристів, обслуговуваних туристичними організаціями, за метою поїздки та видами туризму Запорізької обл. у 2011-2017 рр. – структура туристичного потоку.

Таблиця 2.3.2

Показники розподілу туристів, обслуговуваних туристичними організаціями, за метою поїздки та видами туризму Запорізької обл. у 2011-2017 рр. [10]

Роки	Обслуговано туристів, усього	У тому числі за метою поїздки						З них діти віком 0–17 років
		служба, ділова, навчання	дозвілля, відпочинок	лікування	спортивний туризм	спеціалізований туризм	інші	
2011	60055	2105	53357	3949	100	419	125	9806
2012	35428	491	32928	1200	788	-	21	4190
2013	54415	941	52153	1069	239	-	13	7993
2014	39010	440	38266	296	6	-	2	5424
2015	30922	568	30266	88	-	-	-	4079
2016	40376	280	39138	958	-	-	-	7013
2017	47675	297	47295	83	-	-	-	7986
Відхилення 2017/2016 р.:								
- абсолютне, (+; -)	7299	17	8157	-875	-	-	-	973
- відносне, %	18,1	6,1	20,8	91,3	-	-	-	13,9
Відхилення 2017/2015 р.:								
- абсолютне, (+; -)	16573	-271	17029	-5	-	-	-	3907
- відносне, %	54,2	-47,7	56,3	-5,7	-	-	-	95,8

Як свідчать дані табл. 2.3.2, найбільша кількість туристів у 2017 р. відвідувало область із метою дозвілля та відпочинку близько 99 %; службові, ділові поїздки та поїздки на навчання здійснюють близько 0,7 % туристів, а з метою лікування – лише 0,3 % туристів. Вказані особливості туристичного

поток негативно впливають на розвиток рекреаційного напрямку туристичної сфери області, приводять до деградації і старіння лікувальної інфраструктури.

У табл. 2.3.3 наведено показники кількості санаторно-курортних та оздоровчих закладів в Запорізькій обл. за 2000-2017 рр.

Таблиця 2.3.3

Показники кількості санаторно-курортних та оздоровчих закладів в
Запорізькій обл. за 2000-2017 рр. [10]

Роки	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку	
	всього	у них ліжок, тис. од.	всього	у них ліжок, тис. од.	всього	у них ліжок, тис. од.	всього	у них ліжок, тис. од.
2000	18	5,2	24	2,1	7	1,8	137	24,4
2001	17	4,8	24	1,9	6	1,2	127	22,8
2002	18	5,0	23	2,0	6	1,0	122	20,6
2003	17	4,5	24	2,6	7	1,2	161	28,9
2004	17	4,8	23	1,9	7	1,2	158	23,6
2005	16	2,9	23	1,8	9	1,2	157	22,6
2006	15	4,9	21	1,7	9	1,3	149	21,1
2007	16	4,6	21	1,6	7	0,9	155	22,1
2008	17	4,6	20	1,6	9	1,0	155	23,9
2009	17	4,6	20	1,6	8	0,9	150	22,2
2010	16	4,8	18	1,3	8	0,9	171	23,7
2011	18	5,3	17	1,5	8	0,7	176	24,9
2012	19	5,4	13	1,5	8	1,2	186	21,5
2013	19	5,4	12	1,2	7	1,1	194	21,9
2014	19	5,9	12	1,3	8	1,2	191	22,3
2015	17	6,1	10	1,1	6	1,0	192	20,8
2016	17	6,2	9	1,0	6	0,8	230	25,1
2017	15	5,9	9	1,0	6	0,8	213	24,5
Відхилення 2017/2016 р.: - абсолютне, (+; -)	-2	-0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	-17	-0,6
- відносне, %	-11,8	-4,8	0,0	0,0	0,0	0,0	-7,4	-2,4
Відхилення 2017/2015 р.: - абсолютне, (+; -)	-2	-0,2	-1	-0,1	0,0	-0,2	21	3,7
- відносне, %	-11,8	-3,3	-10,0	-9,1	0,0	-7,4	10,9	17,8

Дані табл. 2.3.3 свідчать, що у 2017 р. порівняно з 2016 р. кількість санаторіїв та пансіонатів з лікуванням зменшилася на 2 од. (11,8 %) та аналогічно порівняно з 2015 р. зменшилася на 2 од. (11,8 %); відповідно кількість ліжок у 2017 р. порівняно з 2016 р. зменшилася на 300 од. (4,8 %), а порівняно з 2015 р. на 200 од. (3,3 %). Кількість баз та інших закладів відпочинку на протязі 2016-2017 рр. зменшилася на 17 од. (7,4 %), а порівняно з 2015-2017 рр. зросла на 21 од. (10,9 %).

У табл. 2.3.4 наведена загальна характеристика колективних засобів розміщування в Запорізькій обл., 2011-2018 рр.

Таблиця 2.3.4

Показники загальної характеристики колективних засобів розміщування в Запорізькій обл. за 2011-2018 рр. [10]

Роки	Кількість колективних засобів розміщування, од	Кількість місць у колективних засобах розміщування, од	Кількість осіб, що перебували у колективних засобах розміщування
2011	312	32591	263100
2012	315	35688	302159
2013	358	35805	287319
2014	355	37652	283468
2015	311	35131	261965
2016	376	39690	309505
2017	374	39540	319594
2018	123	16102	162299
Відхилення 2018/2017 р.: - абсолютне, (+; -)	-251	-23438	-157295
- відносне, %	-67,1	-59,3	-49,2
Відхилення 2018/2016 р.: - абсолютне, (+; -)	-253	-23558	-147206
- відносне, %	-67,3	-59,4	-47,6

Як свідчать дані табл. 2.3.4, кількість колективних засобів розміщення Запорізької обл. на протязі за 2011-2017 рр. суттєво не змінилася. Порівнюючи 2011 р. з 2014 р., спостерігається зростання до 355 од. (13 %),

у 2015 р. відбулося зменшення на 44 од. (13 %), а на протязі 2015-2017 рр. спостерігається до 374 од. (20 %). Відповідно зросла у 2011-2014 рр. кількість розміщених осіб на 2368 осіб, з 263,1 тис. осіб у 2011 р. до 283,5 тис. осіб у 2014 р., у 2015 р. спостерігається спад на 21503 особи порівняно з 2014 р. кількості осіб, що перебували у засобах розміщення, а вже у 2016-2017 рр. ситуація поліпшилася: кількість осіб збільшилася до 319,6 тис. осіб (21 %). Варто зазначити, що найбільша кількість осіб було розміщено у спеціалізованих засобах розміщення у 2017 р. – 64,3 % від загальної кількості.

Райони та міста області активно сприяють туристичному розвитку краю, розуміючи, що саме цей напрям діяльності дасть змогу відкривати нові соціально-культурні об'єкти для туристів і, як результат, забезпечити створення нових робочих місць, призупинити виїзд молоді в місто тощо.

Готелі та аналогічні засоби розміщування – колективні засоби розміщування, що складаються більше ніж з шести номерів; мають єдине керівництво; надають готельні послуги, зокрема обслуговування в номерах, щоденне заправлення ліжок та прибирання кімнат і санвузлів; згруповані в класи і категорії відповідно до переліку надаваних послуг та наявного устаткування і не входять до категорії спеціалізованих закладів. До готелів та аналогічних засобів розміщування відносяться готелі, мотелі, хостели, кемпінги, гуртожитки для приїжджих, туристські бази, гірські притулки, студентські літні табори тощо.

Ринок готельних послуг Запорізької обл. розвивається досить швидкими темпами. На сьогоднішній день готельне господарство Запорізької обл. представлено декількома десятками підприємств різних класів і категорій від дрібних, до відомих готелів рівня бізнес-класу. Причому, більшість статусних готелів були побудовані протягом останніх 10 років. Серед них: готельно-ресторанний комплекс «Порто Рива» (2009 р.); готель «Slava» (2012 р.); готель «Four Points by Sheraton» (2011 р.). Ці готельні підприємства отримують високу оцінку відвідувачів, засновану на якісному

наданні послуг.

Згідно інформації управління статистики м. Запоріжжя, за підсумками 2014 р. в місцях колективного розміщення було прийнято 329521 осіб. На кінець 2014 р. в області функціонувало 126 об'єктів, що надають послуги розміщення. Загальна місткість 6189 місць (табл. 2.3.5).

Таблиця 2.3.5

Показники стану готельної бази Запорізької обл. на 01.01.2015 р. [10]

Фізичні особи	Юридичні особи
Готелі та аналогічні засоби розміщування	
Всього 82, з них 3 чотиризіркових готелі, 21 – без категорії, 6 – хостелів, 52 туристичні бази, гірські притулки, студентські літні табори	Всього 44, з них 1 однозірковий готель, 2 – двозіркових, 3 – тризіркових, 1 – чотирихзірковий, 13 – без категорії, 5 – гуртожитків для приїжджих, 18 туристичних баз, гірських притулків, студентських літніх таборів
Місткість та номерний фонд готелів та аналогічних засобів розміщування за типами	
Місткість місць – 2361. Кількість номерів, усього – 1212.	Місткість місць – 3828. Кількість номерів, усього – 1878.
Кількість фактично проведених ліжко-днів у колективних засобах розміщування за типами засобів	
Усього у колективних засобах розміщування – 329521. У тому числі: 1. У готелях та аналогічних засобах розміщування – 156142. 2. У спеціалізованих засобах розміщення – 173379.	Усього у колективних засобах розміщування – 1923508. У тому числі: 1. У готелях та аналогічних засобах розміщування – 259970. 2. У спеціалізованих засобах розміщення – 1663538.
Доходи та витрати готелів та аналогічних засобів розміщування за типами	
Витрат, усього – 30724,2 тис. грн. У тому числі: 1. У готелях та аналогічних засобах розміщування – 18207,9 тис. грн.	Доходи від наданих послуг, усього – 301677,3 тис. грн. У тому числі: 1. У готелях та аналогічних засобах розміщування – 33475,0 тис. грн. 2. У спеціалізованих засобах розміщення –
2. У спеціалізованих засобах розміщення – 12516,3 тис. грн.	268202,3 тис. грн. Операційні витрати, усього – 373446,8 тис. грн. У тому числі: 1. У готелях та аналогічних засобах розміщування – 39825,5 тис. грн. 2. У спеціалізованих засобах розміщення – 333621,3 тис. грн. Інші витрати, усього – 26945,3 тис. грн. У тому числі: 1. У готелях та аналогічних засобах розміщування – 14516,5 тис. грн. 2. У спеціалізованих засобах розміщення – 12428,8 тис. грн.

У табл. 2.3.6 наведено показники кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку в Запорізькій обл. у 2000-2018 рр.

Таблиця 2.3.6

Показники кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку в Запорізькій обл. у 2000-2019 рр. [10]

Роки	Кількість закладів, од.		У них місць, од.		Кількість дітей, які перебували у закладах, осіб	
	усього	у тому числі заклади оздоровлення	усього	у тому числі у закладах оздоровлення	усього	у тому числі у закладах оздоровлення
2000	193	67	18922	18822	61035	51852
2001	160	68	18901	18741	64666	57910
2002	269	72	20407	20087	75727	62096
2003	297	72	20828	20588	76817	64216
2004	361	75	22292	21760	77782	64227
2005	378	64	18689	18002	80295	58322
2006	366	61	19012	17937	75748	55846
2007	350	58	18206	17456	75863	53702
2008	373	57	17933	16892	72119	53804
2009	356	55	16523	16473	60121	40120
2010	328	39	15477	12727	52672	32537
2011	321	17	13868	5284	46029	12337
2012	331	7	14418	2200	49128	6358
2013	374	8	14398	2670	51124	7280
2014	294	40	13457	12789	45899	32403
2015	264	21	11939	6906	35592	12541
2016	270	16	11703	5201	42355	14290
2017	265	14	11078	4280	44574	12966
2018	232	11	9884	3685	40826	12080
2019	214	11	10140	3946	41615	13472
Відхилення 2019/2018 р.:						
- абсолютне, (+; -)	-18	0,0	256	261	789	1392
- відносне, %	-7,9	0,0	2,6	7,1	1,9	11,5
Відхилення 2019/2017 р.:						
- абсолютне, (+; -)	-51	-3	-938	-334	-2959	506
- відносне, %	-19,2	-21,4	-8,5	-7,8	-6,6	3,9

Як свідчать дані табл. 2.3.6, максимальна кількість – 378 закладів відпочинку, у т. ч. 64 закладів оздоровлення складала у 2005 р. У 2014 р. у зв'язку із суспільно-політичною ситуацією загальна кількість закладів скоротилася до 294 закладів, а вже у 2019 р. продовжувала скорочуватися і сягнула 214 закладів, що 18 закладів (7,9 %) менше ніж у 2018 р. та на 51 заклад (19,2 %) менше ніж у 2017 р. Що стосується кількості дітей, які перебували у даних закладах, динаміка після 2005 р. з 80,3 тис. відпочиваючих спостерігається тенденція постійного падіння та у 2019 р. сягнула 41,6 тис. осіб, у т. ч. дітей, які перебували у закладах оздоровлення – 13,5 тис. осіб з причин зазначених вище.

Отже, Запорізька обл. володіючи великим туристичним потенціалом, в даний час має порівняно нерозвинену туристичну інфраструктуру, що не дозволяє істотно збільшити розвиток як вітчизняного, так і іноземного туризму. Матеріальна база туризму потребує реконструкції, інвестицій, потрібне істотне розширення мережі туристичних об'єктів та послуг. Також необхідне врахування поліетнічності складу населення, поєднання курортного та рекреаційно-туристичного напрямку з традиційними мистецькими проектами регіону, яскравими здобутками у збереженні та розвитку промислів і ремесел.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Запорізька область посідає провідне місце за рівнем забезпеченості цінними природними та історико-культурними ресурсами, здатними генерувати значний туристичний інтерес у вітчизняних та іноземних подорожуючих. Розвиток туризму в районі може істотно впливати на сектори економіки, як транспорт, торгівлю, зв'язок, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку. У свою чергу, важливими факторами розвитку туристичної галузі є природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал Запорізької області.

Проведений аналіз сучасного стану розвитку рекреаціо-туристичного потенціалу Запорізькій області доводить, що потенціал закладів рекреації використовується неефективно, тому доцільне удосконалення діяльності рекреаційно-туристичної сфери регіону через:

- створення цілісної системи державного управління туризмом і курортами в області;
- збільшення темпів зростання обсягів інвестицій у розвиток матеріальної бази туризму області;
- покращення стану туристичної, сервісної та інформаційної інфраструктури курортних зон області;
- збалансування соціальної та економічної ефективності використання рекреаційних ресурсів та необхідності їх збереження;
- підвищення забезпеченості туристичної і курортної галузі висококваліфікованими спеціалістами;
- удосконалення бази даних стосовно об'єктів туристичної та курортної сфери;
- збільшення темпів процесів модернізації застарілої курортно-рекреаційної та туристичної інфраструктури та залучення інвестицій в їх

розвиток.

Для цього необхідно передбачити здійснення таких основних заходів, спрямованих на вирішення першочергових завдань:

- створення рекламно-інформаційного продукту рекреаційно-туристичного комплексу;
- проведення прес-турів та рекламно-іміджевих заходів;
- представлення районного туристичного продукту на обласному, регіональному, всеукраїнському та міжнародному рівнях;
- підвищення ефективності прийому офіційних іноземних делегацій та в'їзних туристів;
- впровадження нових форм включення до туристичного процесу національно-культурних традицій та їх збереження;
- сприяння впровадженню галузевих інвестиційних проектів реклами та просування власного туристичного продукту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бейдик О. О. Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: автореф. дис. ... д.геогр.н.: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». Київ, 2004. 36 с.
2. Бендзюк В. Д. Організаційно-економічне та інформаційне забезпечення розвитку туристично-оздоровчого комплексу в регіонах України: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.10.01. НАН України; Інститут регіональних досліджень. Львів, 2001. 19 с.
3. Бережна І. В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим). Львів: НАН України. Інститут регіональних досліджень, 2004. 640 с.
4. Богаченко О. П. Форми і способи розвитку лікувально-оздоровчого туризму у приморських місцевостях. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. 2014. Вип. 1. С. 144-149.
5. Боголюбова С. А. Эколого-экономическая оценка рекреационных ресурсов. Международный журнал экспериментального образования. 2010. № 3. С. 27-28.
6. Большаник П. В. Рекреационная география: учебное пособие. Омск, 2003. 145 с.
7. Бондарець Д. С. Перспективи розвитку рекреаційних ландшафтів Запорізької області. Географія та туризм. Вип. 23. С. 287-295.
8. Гаман П. І. Державне регулювання розвитку рекреаційної сфери Карпатського регіону України: автореф. дис. ... д.держ.упр.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Київ, 2009. 40 с.
9. Герасимчук З. В., Глядіна М. В. Регіональна політика розвитку рекреаційної сфери: механізм формування та реалізації: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2006. 164 с.
10. Головне управління статистики у Запорізькій області. URL:

<http://www.zp.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 23.02.2020).

11. Горин Г. В. Систематизація методологічних підходів до визначення сутності поняття «рекреаційно-туристичний потенціал регіону». Регіональна економіка. 2014. № 2. С. 187-199.

12. Гриценко Н. І., Бурдейний В. А., Степурко Г. П. Організація підготовки фахівців туристичної галузі: навчально-методичний посібник. К.: Науковий світ, 2003. 88 с.

13. Гринюк О. Ю., Пільтій М. А. Аналіз розвитку туризму в Запорізькій області на основі історико-культурних ресурсів. Географія та туризм. 2012. Вип. 20. С. 165-174.

14. Давиденко І. В. Організаційно-економічний механізм регулювання розвитку рекреаційної системи регіону: дис. канд. екон. наук: 08.02.03; Одес. держ. екон. ун-т. Одеса, 2006 р.

15. Давиденко І. В. Основні компоненти туристично-рекреаційного потенціалу. Соціально-економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку в Україні та світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Дніпропетровськ: НО «Перспектива», 2014. Ч. 2. С. 49-52.

16. Данильчук В. Ф. и др. Методы оценки рекреационных территорий. Донецк: ДИТБ, 2003. 136 с.

17. Даценко Л. М., Арсененко І. А., Донченко Л. М., Зав'ялова Т. В. Використання природно-ресурсного потенціалу Запорізької області для розвитку лікувально-оздоровчої рекреаційно-туристичної діяльності. Історико-географічний дискурс проблем геосфери: матер. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 16 травня 2016 р.: зб. наук. праць / за ред. Л. М. Даценко. Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. С. 7-10.

18. Дашук Ю. Є. Аналіз складових рекреаційного потенціалу регіону. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2012. № 7 (178). С. 71.

19. Дедю И. И. Экологический энциклопедический словарь. Кишинев: Главная редакция Молдавской советской энциклопедии, 1990. 406 с.

20. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.03.2020).
21. Домбровська С. М. Основні напрямки державного управління рекреаційною сферою на прикладі зарубіжного досвіду. Державне будівництво. 2014. № 2. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/DeBu_2014_2_24.pdf (дата звернення 25.03.2020).
22. Дослідження історико-культурного, курортно-туристичного пріоритету розвитку Запорізької області. Аналітичний звіт, підготовлений експертом проекту. Укл. Могильний С. Запоріжжя, 2007. 78 с.
23. Екологічний паспорт Запорізької області. Запоріжжя, 2016. 182 с.
24. Заповідне Запоріжжя. Збірка. Запоріжжя: Поліграф, 2004. 108 с.
25. Запорізька міська рада. Офіційний сайт. URL: <https://zp.gov.ua/uk/page/turistichnij-putivnik-1> (дата звернення 09.03.2020).
26. Зайцева В. М., Корнієнко О. М. Сучасний стан курортно-туристичної сфери Запорізької області. Економіка. Управління. Інновації. 2015. № 3 (15). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/eui%5F2015%5F3%5F11%2Epdf (дата звернення 18.01.2020).
27. Згурський Ю. Д. Проблеми та перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Запорізькій області. Причорноморські економічні студії. 2016. Вип. 12-1. С. 62-66.
28. Зелінський І. Про статистичну оцінку рекреаційно-оздоровчого забезпечення населення в регіоні. Регіональна економіка. Додаток «Регіони України. Економіко-статистичні порівняння». 2001. № 2. С. 28-32.
29. Колективні засоби розміщування в Україні у 2015 році. Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О. О. Кармазіна. К. : Державна служба статистики України, 2016. 200 с.
30. Колективні засоби розміщування в Україні у 2016 році. Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О. О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2017. 200 с.

31. Колективні засоби розміщування в Україні у 2017 році. Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О. О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2018. 142 с.
32. Котенко Т. М. Соціальний вимір розвитку рекреації та туризму. Дис... канд. екон. наук: 08.00.07; НАН України. Ін-ут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. К., 2016. 240 с.
33. Краєвська А. С., Мороз О. О., Грабовецький Б. Є. Рекреаційні ресурси санаторно-курортних підприємств: сутність та перспективи використання: монографія. Вінниця: НТУ, 2013. 184 с.
34. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України: монографія / наук. ред. М. І. Долішній. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 1997. 259 с.
35. Мікловда В. П., Маргіта Н. О. Порівняльний аналіз конкурентоспроможності туристично-рекреаційного комплексу регіонів України. Економіка і суспільство. 2017. Вип. 13. С. 872-877.
36. Модернізація туризмознавства: теорія і практика партнерства: монографія / [авт. кол.]; за заг. ред. Г. П. Скліяра. Полтава: ПУЕТ, 2015. 372 с.
37. Нудельман М. С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования. К.: Наукова думка, 1987. 129 с.
38. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2802-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення 15.02.2020).
39. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону: монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. Одеса: ОНЕУ, 2016. 262 с.
40. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22 червня 2009 р. № 330. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення 13.02.2020).
41. Потишняк О. М., Дудник О. В., Краля В. Г. Рекреаційні ресурси та природно-рекреаційний потенціал як необхідна умова розвитку рекреації.

Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2017. № 182. С. 140-147.

42. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо організації оздоровлення та відпочинку дітей, збереження мережі дитячих оздоровчих закладів: Закон України від 04.09.2008 р. № 2081-19. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2081-19> (дата звернення 03.02.2020).

43. Про деякі заходи щодо розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфер України: Указ Президента України від 11.03.2003 р. № 207/2003. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/207/2003> (дата звернення 17.02.2020).

44. Про затвердження Загального положення про санаторно-курортний заклад: Постанова Кабінету міністрів України від 11.07.2001 р. № 805. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/805-2001-%D0%BF> (дата звернення 26.03.2020).

45. Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до курортних: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.1996 р. № 1576. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1576-96-%D0%BF> (дата звернення 10.04.2020).

46. Про затвердження Порядку створення і ведення Державного кадастру природних лікувальних ресурсів: Постанова КМУ від 26.07.2001 р. № 872. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua> (дата звернення: 12.04.2020).

47. Про курорти: Закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2026-14><http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 23.04.2020).

48. Про оголошення лікувально-оздоровчої місцевості м. Бердянська Запорізької області курортом державного значення: Закон України від 11.01.2005 р. № 2305-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2305%D0%B0-15> (дата звернення 11.03.2020).

49. Про оздоровлення та відпочинок дітей: Закон України від 04.09.2008 р. № 375-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/375-17> (дата

звернення 28.03.2020).

50. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264–ХІІ. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 11.04.2020).

51. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2465-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (дата звернення 15.02.2020).

52. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show /324/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 09.02.2020).

53. Проблеми розвитку туристичного бізнесу: монографія / [Г. П. Скляр та ін.]; за заг. ред. Г. П. Скляра, В. Г. Шкарупи. Полтава: ПУЕТ, 2013. 233 с.

54. Реймерс Н. Ф., Яблоков А. В. Словарь терминов и понятий, связанных с охраной живой природы. М.: Наука, 1982. 145 с.

55. Рекреаційні ресурси та природно-рекреаційний потенціал як необхідна умова розвитку рекреації

56. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України: підр. у 3-х част. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. 552 с.

57. Рюміна Є. Л. Управління розвитком курортно-туристичної сфери Запорізької області. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2011. № 2 (14). С. 83-86.

58. Самко О. О. Оцінка туристичного потенціалу регіону та рівня його використання. Збірник наукових праць. Економічні науки. Серія «Регіональна економіка». 2010. Вип. 7 (27). Ч. 4. С. 129-134.

59. Січко С. М. Організаційно-економічний механізм управління рекреаційними територіями степового Причорномор'я: автореф. дис. ... к.е.н.: спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». Херсон, 2010. 22 с.

60. Смаль І. В. Туристичні ресурси світу: навчальний посібник. Ніжин: Видавництво ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. 336 с.
61. Смаль І. В., Смаль В. В. Рекреація, туризм, дозволя: тлумачення і співвідношення понять. Український географічний журнал. 2003. № 4. С. 58-64.
62. Стеченко Д. М., Безуглий І. В. Теоретичні аспекти дослідження природно-рекреаційного потенціалу. Науковий вісник ЧДІЕУ. 2009. № 2 (3). С. 65-76.
63. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-p (дата звернення: 18.02.2020).
64. Стратегія розвитку туризму у місті Запоріжжі на 2014-2018 рр. (проект). URL: http://isc.biz.ua/images/HB/STZ_2014-2018_main.pdf (дата звернення: 22.12.2019).
65. Ступень Н. М. Фактори розвитку рекреаційного потенціалу територій. Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. 2016. Вип. 18. Ч. 2. С. 117-119.
66. Терехух А., Мороз О. Оцінювання туристичного потенціалу DESTINACIЙ. Актуальні проблеми економіки. 2016. № 7 (181). С. 335-343.
67. Терещенко С. І. Вплив природно-ресурсного потенціалу на рівень розвитку аграрного сектору Сумської області. Економіка АПК. 2014. № 12. С. 50-64.
68. Туристична діяльність в Україні у 2015 році. Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О. О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2016. 76 с.
69. Туристична діяльність в Україні у 2016 році. Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О. О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2017. 76 с.

70. Туристична діяльність в Україні у 2017 році. Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О. О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2018. 90 с.
71. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія. К.: Центр навчальної літератури, 2007. 312 с.
72. Черчик Л. М., Коленда Н. В. Стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону: теорія, методологія, оцінка. Луцьк: ЛНТУ, 2008. 235 с.
73. Черчик Л. Теоретичні аспекти формування ринку рекреаційних ресурсів. Галицький економічний вісник. 2004. № 3. С. 108-112.
74. Шабардіна Ю. В. Рекреаційний потенціал як складова продуктивних сил регіонального економічного простору: дис. канд. екон. наук: 08.00.05; Чернігівський державний технологічний університет. Чернігів, 2011 р.
75. Шабардіна Ю. В. Роль рекреаційних ресурсів у формуванні рекреаційного потенціалу як складової продуктивних сил регіонального економічного простору. Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інновативно-інноваційного розвитку в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23-24 жовт. 2008 р.): у 3 ч. К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 2008. Ч. 3. С. 285-288.
76. Яковчук О. В. Оцінка туристичного потенціалу України. Географія та туризм. 2010. Вип. 10. С. 57-65.